

૧	આંસુની મહેફીલ	::	::	::	::	૧
૨	વાલીયાની દીવરી	::	::	::	::	૧૦
૩	હરખો ઢેઢો	::	::	::	::	૧૫
૪	ઉપદેશક દાદા	::	::	::	::	૨૦
૫	સહુનો 'સાલો'	::	::	::	::	૨૧
૬	દલખહાદૂર નેપાલી	::	::	::	::	૩૨
૭	મારો ભૈ કયાં !	::	::	::	::	૪૪
૮	ફટકાની લગ્નજત	::	::	::	::	૪૬
૯	દાકંતર દાદા	::	::	::	::	૫૭
૧૦	"ગોર કુંછ ?"	::	::	::	::	૬૮
૧૧	ગોર નવી એળના	::	::	::	::	૭૪
૧૨	ગોર કિલની ?	::	::	::	::	૮૦
૧૩	હરામના હમલ	::	::	::	::	૮૭
૧૪	નવો ઉપયોગ	::	::	::	::	૯૪
૧૫	કિરદેશિકાં ખાઈ	::	::	::	::	૧૦૩
૧૬	કાંઈ	::	::	::	::	૧૦૭
૧૭	દયાળજી	::	::	::	::	૧૧૮
૧૮	મૃત્યુની સિદ્ધિ	::	::	::	::	૧૨૩
૧૯	કાંદાળા ખીલ	::	::	::	::	૧૩૦
૨૦	શું સાચું ?	::	::	::	::	૧૩૩
૨૧	લાશ ખિલ જાયગા !	::	::	::	::	૧૪૨
૨૨	રાજકેદીની રાજનીશી	::	::	::	::	૧૫૧
૨૩	જેમલાનો કાગળ	::	::	::	::	૧૫૬

જેલઓફીસની વ્યારી

કેદીનું કલ્પાંત

ઉચી ઉચી ડાળના લીંબડા હો લાઇ !
ઉચી ઉચી ડાળના હો લીંબડા !
મારે તું વિના ન કોઇની સગાઇ રે
જેલનાં જીવન એવાં.

લાખ લાખ પાંદ તારી આંખડી હો.લાઇ !-
લાખ લાખ પાંદ તારી આંખડી;
મારા ગામ તણી સીમડી કળાય રે ?—જેલનાં

મહીસાગર તીર મારાં ખોરડાં હો લાઇ !
મહીસાગર તીર મારા ખોરડાં;
એની એસરીએ આંદની ચળાય રે—જેલનાં

ઘરની ધણીઆણી મારી ક્ષતમા હો લાઇ !
ઘરની ધણીઆણી ખીખી ક્ષતમા;
બેબે, ખેતર ગઇ છે કે કૂખા માંચ રે—જેલનાં

કાસદ કરી મેલ્ય એક કાગડો હો ભાઈ,
કાસદ દઈ મેલ્ય કાળો કાગડો;
મને એક વાર હજી મળી જાય રે—જેલનાં

૯૨

ત્રણ ત્રણ મહિનાની મુલાકાત છે હો ભાઈ !
ત્રણ ત્રણ મહિનાની મુલાકાત છે;
ઝીણી જળીઓ આડેથી વાતો થાય રે—જેલનાં

કે'જે, સીવડાવે નવાં પગરખાં રે ભાઈ !
કે'જે સીવડાવે નવાં પગરખાં;
એના તળીઆમાં રૂપેયા રખાય રે—જેલનાં

રૂપિઓ દેવો પડે સપાઈને રે ભાઈ !
રૂપિઓ દેવો પડે સપાઈને;
નથી દેતા તો ચામડાં ચીરાય રે—જેલનાં

પંદર મીલેટના મેળાપ છે રે ભાઈ !
પંદર મીલેટના મેળાપ છે;
ભુંડી જળવજે રોઈ ના જવાય રે—જેલનાં

રોશું તો પડશે મને ઘોઠલા રે ભાઈ !
રોશું તો પડશે ધીંગા ઘોઠલા;
તારી નજર સામે એ નૈ સહાય રે—જેલનાં

મરિયમ નાની છે મારી દીકરી રે ભાઈ !
મરિયમ નામે છે ડાહી દીકરી;
એને કે'લે જાળીને ન અડકાય રે—જેલના—

મરિયમની કૂણી કૂણી આંગળી રે ભાઈ !
મરિયમની કૂણી કૂણી આંગળી;
એને ટેરવે અડું તો સજ થાય રે—જેલનાં

મરિયમને દૂરથી બકા કરું રે ભાઈ !
મરિયમને દૂરથી બકા કરું;
તો તો જેલર ખારો થઈ ખીજાય રે—જેલનાં

પૂછીશ ના સુખદુઃખની વાતડી રે ભાઈ !
પૂછીશ ના લીતર તણી વાતડી;
મારાં માફી તણાં દનૈયાં કપાય રે—જેલનાં

બરધીઆને કાંધ હવે કેમ છે રે ભાઈ !
(મારા) બરધીઆને કાંધ હવે કેમ છે ?
રે'તા ભૂખ્યા કે રાતના ધરાય રે ?—જેલનાં

અરધાં ભૂખ્યાં તમે ભલે રહો રે ભાઈ !
અરધાં ભૂખ્યાં તમે ભલે રહો;
મારા બરધીયાની સાર લ્યો સવાઈ રે—જેલનાં

વેચો વળીઓ ને વેચો વાંસડા હો ભાઈ !
વેચો વળીઓ ને વેચો વાંસડા;
મારા ધરધીયાને વરસ જે જીવાડય રે—જેલનાં૦

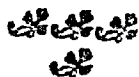
ફટકા ફાંસીતું શીખું કામ ને હું ભાઈ !
ફટકા ફાંસીતું ખુરું કામ ને;
વધે માફી વળી રૂપૈયા વળાય રે—જેલનાં૦

(પણ) બદનામી થાય આખી જેલમાં હો ભાઈ !
બદનામી થાય આખી જેલમાં;
પીર દાવલશા સોણલે લળાય રે—જેલનાં૦

ઘોળી માફી ને ઘોળ્યા રૂપૈયા હો ભાઈ !
ઘોળી માફી ને ઘોળ્યા રૂપિઆ;
વરસ જે તો વહી જશે પલક માંય રે—જેલનાં૦

જેલખોડીસની

બારી

નિવેદન

કૃષ્ણાં પાણીની સમઓથી લઈ ત્રણ મહિનાની જેલ-મહેમાની મુખીનું બહોળું મેદાન કારાવાસના સાહિત્યને મળતું રહ્યું છે; અને રૂપનારાઓ પણ ખારીન્દ્ર ઘોષથી માંડી છેક જ સામાન્ય કક્ષા મુખીના એ સાહિત્યને સાંપડેલા છે. લખાવટના સૂર તો સ્ત્રીલોન, ઝેળિરીઆ અને સાબરમતીની જેલોને વિષે લગભગ સરખા જ—પંચમ સૂરો જ બલવવામાં આવે છે.

જેલવહિવટનો એકંદર વિરોધ કરવા ઉઠનારી લડાયક વૃત્તિ પોતાના કૃતિચાર તરીકે ન્યારે કલમ ચલાવે છે ત્યારે આ ‘પંચમ સૂર’ બેશક પ્રતિવાદ્ય બની નય છે. પ્રચારકાર્ય, ખાસ કરીને રાજદ્વારી પ્રચારકાર્ય માં એક પ્રચંડ વંટોળ જેવી વસ્તુ છે. ધ્વંસની નોખતો ન્યારે ગગડે છે ત્યારે તેથી કોઈ એક ખીનકારના કોમલ ખીન-સંગીતમાં ભંગ પડી નય તેની ખેવના ધ્વંસના દેવને નથી હોતી—ન જ હોઈ શકે. રાજદ્વારી વડતાના મોરચાને દારૂગોળો પૂરનાર જેલસાહિત્ય તો જ વર્ગના એક જાણને થયેલ ઉધરસનો મહિમા કં વર્ગના કીમીનલને લાગેલ ન્યુઓનીઆ તાવ જેટલો મૂલવાવે, તે સાવ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ નહું લખાતું જેલસાહિત્ય આજે એ પ્રચારકાર્યની સીમા વટાવીને નવી ભૂમિકામાં દાખલ થયું છે. જેલ કેવળ પીડક અને પીડિત એવું ધરાદાપૂર્વકતું વૈરસાધક યંત્ર ગણાવાને બદલે માનવ મનોવૃત્તિના એક સંબ્રહ્મરચાનની ગણનામાં આવી ગયેલ છે. આજનો લેખક

ત્યાંની દુનિયામાં જઈ માનવ-સ્વભાવના ઉડા આંતરપ્રવાહો તપાસવા લાગ્યો છે. ગયા બે વખતની રાજદ્વારી લડતમાં જલબરદાસ્ત કરી આવેલો તરણ સમાજ દેશના મુક્તિમાર્ગ ઉપર એક બે ડગલાં આગળ વધી શક્યો છે કે નહિ તે એક જૂઠી વાત છે, જેલમાં જઈ એ આધ્યાત્મિક શુદ્ધીકરણ પામી શક્યો છે કે કેમ તે એક વિવાદસ્પત પ્રશ્ન છે, આધ્યાત્મિક શુદ્ધીકરણને કે સાદા જીવનસુધારને માટે પણ જેલયાત્રાની કહેવાતી ઉપયોગિતા હવે હાલમાં myth-ગરબ જ પૂરવાર થઈ કહેવાય છે. પણ એક વાત સાચી છે, કે યુવક સમુદાય જેલની અંદર માનસ-શાસ્ત્રમાં નવાં પ્રકરણો લખાવે તેવી એક નવી દુનિયાનું ઠીક ઠીક દર્શન કરી આવ્યો છે. મનુષ્યને એના તમામ વેશપોષાકથી મુક્ત થયેલો-વસ્ત્ર ઠંકાયેલો-તદન નગ્ન નિહાળી લેવાનું સ્થાન જેલ છે એ ચોક્કસ વાત છે. શરીરનાં સ્ત્રીતરી અંગો નિહાળવાનું ક્ષ્મિરણ (X Ray) વિજ્ઞાને સંપાડવું; મનઃપ્રદેશનાં ઉડાણો ઉઘાડાં પાડવાનું સાધન-કારાગૃહ-ગઈ લડતે પૂરું પાડવું. પારકાની તેમ જ પોતાની નબળી સબળી સમગ્ર મનઃસૃષ્ટિની આ પિછાન, આ દંભમુક્ત નિજદર્શન, એને જો આપણે 'આધ્યાત્મિક શુદ્ધીકરણ'માં ધટાવતા હોઈએ તો પછી પેલો મતભેદ જરૂરનો નથી.

વધુ નિહાલ તો તેઓ થયા, કે જેઓને જેલોમાં ક્ષીમીનલ કેદીઓનો સમાગમ જાડી ગયો. પાંઉમાખણ, અને ટમેટાંતકલીઓની નિરાણી નાની દુનિયામાં વસનારો ઉચલા વર્ગનો કેદી જેલજગતની માનવતાને ભાગ્યે જ પેખી શકે છે.

વર્ગોની વહેંચણ કરવાનું કાર્ય તે વખતના માલ્ટ્રેટોના સ્વભાવમાં બની રહેલ અકસ્માતોને જ આધીન હોઈ, આ લેખક પણ અગીઆર મહિનાને માટે એ મહિમાવંત અસ્પૃશ્યો માંહેલો એક જ હતો. છતાં એનું પ્રથમ સદ્ભાગ્ય એ હતું કે ફાંસીખાનું તથા ફાંસી-તુરંગ બેઠ એનાં પાડોશીઓ હતાં. ખીજું સદ્ભાગ્ય એને જેલરની ઓશીસમાં મળેલું કારકુનનું કામ હતું. જેલ-ઓશીસની બારી સાથે એને રાજદો સમાગમ હતો. 'બારી'એ જે કંઈ બખડયા કયું તે એણે સંધરી રાખ્યું હતું. આજ એને શબ્દોમાં મૂકી શકાય છે.

ટોપી, ઘોળી-ટોપી, પીળી ટોપી : ટોપી ! ટોપી ! ટોપી ! તેની પાછળ ડંડા મારતી પીળી પગડી : તેની પાછળ આખી વેશવાળો આબુકંદાર ચોકીદાર : ચોકીદારનાં ચક્રચક્રતાં ચગદાં ઉપર પણ તાણું અને ચાવી કેતરેલાં ! જો, માનવ-પશુ-ચોનાં ટોળાં આદ્યાં જાય. બેડીઓના ઝંકાર બોલે છે. ચાવીઓ અને તાળાં ચીં ચીં કરે છે. જૂની વાર્તાઓ માંહિલી કોઈ નજીવા નગરીમાં હુંઠા રાક્ષસને રાજદરબારે જાણે નાંટારંભ થાય છે.

જવા દો બેડાઓને. બપોરે તો હું આંહી મારા ખોળામાં એમાંના કૈકને પોસ આંસુડે રાવરાવીશ. લલે જાય, લલે છુપી ખીડીઓ પીવે; પગે ખાંધીને છુપી ખીડીઓ છેને જેલની અંદર લઈ આવે ! હું ડાકિની છતાં સ્ત્રીજાત હોવાથી ન બોલી શકું તેવી ગંભીર આલાકી કરીને લલે તમાકુ, ગાંજે ને અફીણ એની ખુરાકોમાં ચોરી લાવે. મારો વારો તો બપોરે છે ને !

બપોર તપતા આવે છે. મારી ભૂખંતરસની જવાલાં વધતી જાય છે. મારું જઈર 'આંસુ ! આંસુ ! અને 'નિઃશ્વાસ ! નિઃશ્વાસ !' ના લોજન માટે પોકાર કરી રહું છે. ઓ ડંડાખાન ! ઓ પીળી પગડીવાળા દીનમહુમદ ! હવે તો મુલાકાતવાળાઓને તેડી લાવ ! જો એનાં ત્રણ ત્રણ મહિને આવેલાં સગાંઓ બહાર તાપમાં ટળવળે છે. તું તો ખૂની છે, ખુદો છે, તો ચે રહમદિલ છે. તારે તો ત્રણ વર્ષ પછી છુટીને શાદી કરવી છે ને !

'હાં સાંબ ! શાદી કર્યો ન કરે ! જરૂર કરેગે !'

વાહ ડંડાખાન, તો ઝોલાવી લે મુલાકાતવાળાઓને અને એની હુવાઓ લેગી કર, ભાઈ ! હું કંઈ તારા ભલા સારૂ કહું છું કે દયા ખાતર કહું છું એમ ન માનતો. હું તો ચીસો પાડું છું કેમકે મારે તો મારું જઠર ભરવું છે. મારે આ ચોરડાકુઓના નિઃશ્વાસ, હાહાકાર અને હૈયાફાટ વિલાપની ઉજાણી માણવી છે.

ડાંગોવાળા ખારૈયાઓ, ધીંગા ધીંગા ધારાળાઓ, લુંગી પહેરેલા મુસલમાનો, સરમે ભરી કાળી ચાંખો અને વાંકડિયાં ઓડિયાંવાળા પઠાણો : આ કોઈ નવાં ઓઢણાં પહેરીને આવેલી નવયૌવનાઓ, અને લીરા લીરા થઈ ગયેલ સાડલામાં અંગની એળ ઠાંકીને ઉભેલી અચ્ચરવાળ ચોરતો : આ મેલાંઘેલાં છોકરાં અને નવી ચાંગડી પહેરીને ખાયુને મળવા આવેલી કોઈક છોકરીઓ : હા-હા-હા-હા ! કેવાં એ બધાં મારી સામે મેંઠાં બનીને ઉભાં છે ! આ શેરબહાદુરો ટીકીટીકીને મને નોંધ રહેલ છે. દિલમાં થાય છે કે એ તમામને ટગવવા હું થોડીવાર મારાં ખારણાં બંધ કરી દઉં. પછી એ સહુની આજીજીઓ ને ચીસોમાંથી ઉઠતું મીઠું સંગીત સાંભળું : પણ ત્યાં તો—

આવો કસળાજી ખારૈયા ! આવો રૂપસંગ ભીલ ! આવો આવો મીંચા જમાલુદ્દીન ! આવો ઠાકરડા ગેમાજી !

ચાર પાંચ કેદીઓને લઈને ડંડાખાન આવી પહોંચ્યા. તમે પાંચે જણા અહીં મારી પાસે જ ઉભા રહો. નહિ નહિ, મારી ખાજુમાં ખીજી ખારી છે ત્યાં નહિ જવાય, ત્યાં કેમ દોડ્યા બન્યો છો. ગમારો ? ઓ મુકાદમ ! મારો

મારો એને એ ચાર તમાચા, એને પાછા મારી પાસે ધકેલો. સાન નથી એ જંગલીએને કે એ બારીના સળીઆ આડી મારા જેવી તારની જળી ક્યાં ગુંથેલી છે ! પણ હું તમારી લુચ્યાઈ સમજું છું. તમારે તો એ બારીના નર્તી સળીઆમાંથી સગાંવહાલાનાં મ્હોં ચોકળેચોકળાં નેવાં છે ખરૂં કે ? મારી જળીમાંથી તમને એકબીજાનાં શરીરો ટુકડા-ટુકડા દેખાય છે તે નહિ ગમતું હોય ! તો ગુન્હો કર્યો શીદ ? ગુન્હો નથી કર્યો તો પૂરા સાક્ષીપુરાવાથી અચાવ કાં ન કર્યો ? બિચારા મેજસ્ટ્રેટની તથા પોલીસની અચરવાળ સ્થિતિનો વિચાર ન કર્યો ? શા સાડ તમે સીધે-સીધી જુબાની આપી દીધી વાડ ?

માટે ચુપ બનીને ઝાડીં ઉભા રહો. એ મુકાદમ ! પેલો પાંચમે ગેલીઓ આવ્યો તેને પણ આ ચારની વચ્ચે ઠાંસી દે. સમાતા નથી કે ? તો પછી શા સાડ એનાં શરીરો એટલાં બધાં જડાં રાખેલાં છે ? રસોડામાંથી તેલ હમણાં કેમ એાં છું ચોરાય છે ? ભાજ પાંદડામાં શકરીઆનાં કોઈ કોઈ બટકાં પણ શા સાડ રહેવા દો છો ?

હાં, કરો હવે વાર્તાલાપ. તમારી મુલાકાતો શરૂ થઈ ગંધ. તમારી પાંચની સામે પચીસ જણાં મુલાકાતીયાં ઉભાં છે. તમારી એને એની મળી ત્રીસ જુલો બની. વાહ વાહ ! ચીડિયાખાંનામાં જાણે ચીંકાર ચાલુ થયા. બોલો બોલો, જે પૂછવું હોય તે પાંચ મીનીટમાં પૂછી લ્યો. જવાબ પકડવાની પરવા ન કરો. સામાં પચીસ જણાં જવાબ આપે તેમાં મારો શો ગુન્હો ?

સરખો રૂપસંગ ચોધાર આંબુડે પેલી ઘુમટાવાળીને કરગરે છે કે “અરે ભુંડી, ત્રણ ત્રણ મહિનાની મુલાકાતમાં પણ તું ન આવે ? મોઢું ય ન બતાવે ? મારાં ઘોકરાંની ખબર ન આપે ?”

“શું કહું ?” ઘુમટાવાળી રડતી રડતી કહે છે : “રેલ-ભાડાનાં નાણાં નૂતાં તે મેં મારાં કડલાં મેલીને ભાડું ભેગવ્યું. અને દીચરી તો પંદર દિ પેલાં માતામાં ગુજરી જઈ—”

—અને રૂપસંગની આંખોએ ઝરા વહેતા મૂકયા.

મુકાદમ ! એ મુકાદમ ! આ રડે છે, મુલાકાતમાં રડે છે. લગાવ એને ઘોકલા. એની ઘૈરી દેખે તેમ લગાવ. ભેભે મોઠો મૂછાળો થયો છે અને રડે છે ! મારો એને. પાછો કાઢી મૂકો.

ખારણાં સુધી જઈને વળી એ કેમ ઉભો રહે છે ? ત્યાં દૂરથી ખીજી ધારી સોંસરવી નજર માંડીને કેમ એ એની ઘૈરીને ભેધ લે છે ? એની મુલાકાત પૂરી થયા પછી એનાથી આવું તારામૈત્રક થઈ શકે કે ? કાયદો શા માટે શિથિલ કરો મૂકો છો મુકાદમ ? આ તે જેલ છે કે ઘૈરી સાથે પ્રેમની નજર ખેલવવાનું ભીલડાંનું ખેતર છે ? દીકરી મરી ગઈ તેમાં આંહી શાનો રડવા ખેડો ? બહાર નીકળ તે દા'ડે પોક મૂકીમૂકીને દીચરીને સંભારજે .ને !

શા સારૂ આવી મુલાકાતો જ થવા દેવી ? હવે ચાર દિવસ સુધી રૂપસંગ ભીલડો સરખું કામ નહિ કરી શકે. તમે મારી મારીને એને કેટલો મારશો ?

એ ધગધગતા છાંટા પડતાં મારા ખોળાનો ચૂનો પણ ખદખદી
 બન્ય છે, છતાં હું ધીરજ ધરીને સહી સહી સંઘર્ષ છું. પછી
 એ થીજેલાં ટીપાંની અંદર આખી રાત આવી રીતના આકારો
 પ્રગટતા જોવાની લહેર આવે છે. મારી એ કમાણી જોઈ
 જોઈ હું છાનીમાની પુલાઉં છું. ચાલતું હોત તો એ ટીપાંનો
 હાર પરોવીને મારે સળીએ સળીએ શોભા બાંધત. પણ
 પચાસ વર્ષોથી એકઠાં થતાં એ આલસલોને હું કયાં સમા-
 વત ? જોઈને કેટલાય લોકો ઇર્ષ્યાથી ફાટી પડત. પેલો ફાંચી
 દેનારો કસાઈ કેદી જો જોઈ જત તો ચોરી કરીને ઉઠાવી
 જત. રાતભર મારો ખજનો નિરખી નિરખીને પ્રભાતે
 પાછું જાણે કશું જ બન્યું નથી—મારી કને ગુસ્સ કરી
 સંપત્તિ જ નથી, એવી ચાલાકી કરીને હું ડાહી ડમરી
 ઉભી રહું છું.

ફરી પાછી ફિફ્ફી આંખોવાળા કારકૂનોના મ્હોંમાંથી
 પાનની પિચકારીઓ મારી જાળી પર છંટાવી શરૂ થાય
 છે; ને હું થરથરી ઉઠી પુકારું છું કે શા સારૂ મને અખળાને
 સંતાપો છો ? હું જેલની ખારી એટલે શું મને હીન, અ-
 કુલિન માની લીધી ? નીચા કુની બધીને જ શું તમે ભ્રષ્ટ
 સમજો છો ? તમારી જીવાનીમાં તે હવે એવું શું બળ્યું છે
 કે તમે પાનખીડાં આવો છો ને પિચકારીઓ છાંટો છો ?

૨. વાલીયાની દીચરી

૬ થ પછવાડે રાખો ! મુલાકાત કરવા આવનારા કેદીઓ, તમે જો તમારા હાથ પછવાડે નહિ રાખો તો તમારી હાલત વાલીઆ કોળીના જેવી બનવાની.

વાલીઆની વહુ હમણાં જ મુલાકાતે આવીને ગઈ. હોંશે હોંશે એ નાની દીકરીને સાથે તેડી લાવી હતી. વાલીઆ કોળીની દીકરી, ચોરની દીકરી, એને ચતુરાઈ તો ક્યાંથી હોય ? ગંદા ઉઘાડા પગ હતા : એક ફાટેલું કેડિયું પહેરાવ્યું હતું : પણ માથા ઉપર એ ગુલાબી રંગની સોનાસળીનો કટકો ક્યાંથી ઓઢાડેલો હશે ? મને તો જોતાં જ લાગ્યું કે જાણે કેઈ ઝાંપડાએ સ્મશાનમાંથી ઉઠાવી લીધેલો એ નવો નકોર ટુકડો વાલીઆની વહુએ વેચાતો લઈ લીધો હશે.

ઉંઢરીયાળા, ગૂમડે સડી પડેલા માથામાં એક તો વાળ વિનાનો મુંડો અને તે ઉપર ઓઢાડેલી ગુલાબી સોનાસળી ! આંખોમાં ચીપડા : નાકમાં લીંટ : વણ નહાયા શરીર પર વળી ગએલી છારી : ગંધાતું મોઢું : વાહ, શાં રૂપ વાલીઆ કોળીની છોકરીનાં ! મા જરા ઠીંગણી ખરી ને, એટલે મારા સુધી છોકરી પહોંચે નહિ; છોકરી એના બાપને જોવા સાડ.

તલખે, એટલે માએ એને બે હાથે તેડી ઉઘી કરેલી. છોકરી મારી આરપાર ઓફીસમાં નજર કરતી હતી. હેં મા, બાપો આંહી રહે છે? આ ઘર મારા બાપાનું હેં માડી? અહા! આંહી તો ખુરશીઓ છે, કબાટ છે, ચુનાની ઘોળી ભીંતો છે. બાપો આવા રૂપાળા ઘરમાં રહે છે હેં માડી? આવું આવું એ મનમાં ને મનમાં બોલતી હતી. તમને કોઈને એ ન સાંભળાય; હું સાંભળતી હતી.

ત્યાં તો વાલીઓ કોળી આવી પહોંચ્યો. આજ મારા ઉપર પાંચ પાંચની લીડાલીડ નહોતી. વાલીઆને ભેતાં જ પેલી ગંદી ગોળરી અને કદરૂપી છોકરી “મા! બાપો!” “માડી! બાપો!” કરતી મારા સળીઆને બાઝી પડી. એની આંગળીનાં ચાર પાંચ ટેરવાં મારી જાળીનાં છિદ્રોમાંથી અંદર ડોકાયાં. મને મનમાં હતું કે આંગળીઓને કરડી જાઉં. પણ તમે માનશો? મારા લોઢાના સળીઆ જાણે ઉલટાના ઓગળી જઈ ટપકી પડશે એવું મને લાગ્યું. એમાં પણ વધુ ભય તો મને ત્યારે લાગ્યો, જ્યારે વાલીઆએ પીઠ પછવાડે હાથ રાખવાનો કાયદો વિસરી જઈને એ છોકરીનાં ટેરવાંને લગરીક પોતાના હાથ અડકાડયા.

હાય હાય! હું અરૂં કહું છું કે એ બાપ-દીકરીનાં આંગળાના સ્પર્શ મને હતી નહતી કરી નાખી હોત. મારા લોઢાંને તો એ સ્પર્શમાંથી કોઈ અસહ્ય મમતાનો પ્રવાહ અરતો લાગ્યો. પણ એ કાયદા વિરૂદ્ધનું કર્તૂક મુકાદમે બહુ વખત-સર દીઠું. અને પછી તો— હિ! હિ! હિ! હિ! હિ!— હું હસવું બાળી શકતી નથી, વાહ! કેવા જોરથી મુકાદમે વાલીઆના માથા પર અડબોત લગાવી! અને કેવા ફક્કડ

શબ્દો કહ્યા: “સા—લ્લા! તું આંહી પણ તારી ચાલાકી નથી છોડતો! તારા ખાપનું ઘર છે આંહી, તે છોકરીની આંગળીઓ પંખાળવા મંડી પડ્યો! એટલું અધું હેત ઉભરાઈ જાય છે ત્યારે ચોરી શા સાફ કરી! ચાલ! પીછે હાથ! દૂર ખડો રહે!”

માથા પરથી પડી ગયેલી ટોપી ઉઘાડીને પગે લાગતો વાલીઓ કંઈ સમજ્યો જ નહિ કે એણે પોતે કેવો ગંભીર નિયમભંગ કર્યો હતો. એ મારાથી એક હાથ દૂર ઉભો રહ્યો. શું થયું તે કશું જ સમજ્યા વગર બહાર ઉભેલાં મા અને દીકરી પણ સ્તબ્ધ બની ગયાં. મારી બન્ને બાજુ, અંદર તેમ જ બહાર, ફૂકડ હસાહસ ચાલી. બધા જ આ તમાશો દેખીને રાજી થયા. વાલીઓ તે એટલો બધો હેબતાઈ ગયો કે મુલાકાતની મિનિટો ચાલી જતી હતી છતાં બાયડીની સાથે એક બોલ પણ ન બોલી શક્યો. કશુંક કહેવું હતું તે તમામ ભૂલી ગયો. હાથ પછવાડે રાખવાની સાથે-સાથ જીભ પણ મહોંમાં રહી ગઈ. વાલીઓ બાધા જેવો બની ગયો.

“માડી, બાપો! માડી, બાપો!” એમ કહેતી એ ગોખરી છોકરી ચાના હાથમાંથી મારા સળીઆને બાઝવા તરફડતી હતી. મા એને ઝકડી રાખતી હતી. ત્યાં તે ‘ચલે જાવ! ચલે જાવ! લે જાવ! મુલાકાત હો ગઈ!’ એવો મુકાદમનો હુકમ થયો. પણ વાલીઓએ ખીજી ભૂલ કરી. પાછે પગલે મારી પાસેથી ખસતાં ખસતાં એણે છોકરીને, જીભ વતી ડચકારા-ગોવાળ બકરાંને જેવા ડચકારા કરે, તેવા ડચકારા સંભળાવ્યા. અને ફરી વાર પાછી મુકાદમની થપ્પડ ખાધી.

અરે વાલીઆ ! હું પૂછું છું કે તને આવી ગોળરી કદરૂપી છોકરી ઉપર શા સારૂ આટલું બધું બહાલ ઉલરાયું ? તારી દીકરીનું મ્હોં ક્યાં ગુલાબના ગોટા જેવું હતું ? ક્યાં એના માથા ઉપર સેથો પાડીને એળેલા 'બ્રાન્ડ' વાળ હતા ? ક્યાં એણે આસમાની રંગનું ફરાક અને લીલાં મોજાં પહેર્યાં હતાં ? એ ક્યાં કાલુંકાલું મીઠું ખાલતી હતી ! હું તો અજબ થઈ રહી છું કે તમારા જેવા લયંકર ગુન્હેગારોનાં હૈયામાં પણ આટલી બધી કુમાશ ક્યાંથી ? ગેમાજી ખારૈયો એના બંરધીઆને સંભારીને રડયો, રૂપસંગ ભીલડો એની કાણુડી વહુને દેખીને પીગળી ગયો, તું વાલીઓ ઉઠીને આજ ગંધાતી છોકરીની મેલી આંગળીઓની માયામાં ફસાયો : એ તે શું કહેવાય ? તમને ય શું સંસારી સ્નેહ આટલા બધા વળગ્યા છે ? તમને ઘરખાર અને ખેતર ઢાંઢા સાથે કેમ આટલી ગાઠ મમતા બંધાઈ છે ? તમારી વિકરાળતા શું બહારની જ છે ? પ્રેમ નામની પોચી માટી શું તમારા પાષાણી સીનાની પંછવાડે પણ પડી છે ? ત્યારે તો તમે સાચા ઘાતકી નહિ, જૂઠા ! જૂઠા ! જૂઠા ! કૂરતાનો તો તમે દેખાવ જ કરો છો. તમારી કાળાશ છેતરામણી છે.

એ બધું મારા જેવું જ. કોઈને કહેશે નહિ હો !—હું પણ એટલી જ પોચી છું. હું જેલની બારી હોવાથી જુઠે-જુઠો દમ રાખું છું. નિર્દયતાનો દમ્બામ બતાવીને હું અંદરથી મારી કુણુપને કચરવા મથું છું. મનમાં માતું છું કે રોજે-રોજ આવા દહ્યવિદારણુ દેખાવો દેખીદેખીને હું નિષ્કુર બની જઈશ, આ મુકાદમોની માફક ! પણ અરેરે ! મુકાદમો તો માનવી છે. માનવીઓ તો જેવી ધારણા રાખે તેવાં બની

૩. હરખો ઢેડો

જલદી બોલાવો, હરખા ઢેડાને તાકીદથી તેડી લાવો,
એની વહુ સુલાકાતે આવી છે. ત્રણ મહિનાથી
હરખો ઢેડો ખૂરે છે, એ પાગલ બની જશે.

આ હરખો આવ્યો. જાણે પાંચ ગાઉની દોડ કરતો
આવી. પહોંચ્યો હોય તેટલા બધા થડકારા એની છાતીમાં
ચાલી રહ્યા છે. એ ફાંકડા જીવાનના માથા પર ફકત પીળી
જ ટોપી હતી એમ ન માનશો. ટોપી અરધી કાળી હતી
ને વળી અરધી પીળી હતી. હરખા ઢેડાની આ ખીજી વારની
બત્રા હતી એટલે કાળો રંગ; અને અને દસ વરસની સબ
હતી તેનો પીળો રંગ.

પણ હરખાને દસ વરસની શી પરવા હતી !
એને તો છેલ્લા ત્રણ મહિના જ જન્મટીપ જેવા
દોહલા ગયા હતા. કેમકે એની ચોરતે કોઈ ખીજનું ઘર
માંડયાની વાત એણે સાંભળી હતી. મારી આરપાર બ્યારે
એ ખેઉ જણાંની આંખો મળી ત્યારે જાણે કે એ ચારે
આંખો વચ્ચે ખ્યાર શોષવાની નળીઓ ન સંધાઈ ગઈ હોય,
તેમ ઘોઘેઘોઘ અશ્રુધારા વહેતી હતી. અને હરખો વલવલતે

કંઠે કહી રહ્યો હતો કે “અરેરે! તેં મને ખબર પણ ન લખ્યા? તું મને પૂછવા પણ ન રોકાઈ? તું મને જીવતો મેલીને ખીજતને ગઈ?”

સામેથી હરખાની જીવાન માથૂક જવાખ આપી રહી છે : “હું શું કહું? દસ વરસનો ગાળો હું ત્રણ છોકરાંને લઈને કેવી રીતે વટાવું? પેટગુજરો કરવાની કોઈ દ્રશ્ય સહતી નહોતી તેથી જ હું પારકાને ઓથે ગઈ છું. પણ તું નીકળીશ કે તરત જ હું પાછી તારી થઈ જઈશ. તું મુંઝા મા!”

“હોં! સાચેસાચ તું મારી થઈશ?” હરખા ઢેડાની ત્રણ મહિનાની માંદગી એક પલકમાં ચાલી ગઈ. એના મ્હોં ઉપર લાલચટક લોહી ચડી આવ્યું. “તું મારી થઈશ?”

“હા. હા. મનથી તો હું તારી જ છું ને તારી જ રહીશ.”

હજી તો હરખાની દસ વરસની ટીપમાંથી નવ જ માસ વીત્યા હતા. સવા નવ વર્ષોનો એક મોટો જીગ ખાકી હતો, પણ એ સવા નવ વર્ષો એની વહુના મ્હોંની એક જ પુકંથી કોઈ ફેરતરાંની પેઠે ક્યાંય ઉડી ગયાં. સવા નવ વર્ષોનો જીવતો કબરમાં દટાયલો હરખો ‘હું તારી જ રહીશ!’ એ વક્ષાઈના વેણ ઉપર થનગની ઉઠ્યો. સમયતું લંબાણ એને મન મિથ્યા બની ગયું. મહાસાગર ઉપર જાણે કે એક દોટ ઝાઢીને સામે પાર પહોંચી જવાય તેવો સેતુ બંધાઈ ગયો.

“તું મારી જ રહીશ?”

“હા તારી જ છું ને તારી જ રહીશ.”

બસ, હુરખાને ખીજી શી ચિંતા હતી? ધાવણું બાળ માતાને ધાવીને મોટું થાય, તેમ હુરખો પણ ખ્યારની આસ્થાને પોષણે સવા નવ વર્ષો કાપશે. એને કલ્પના પણ ન રહી કે સવા નવ વર્ષોમાં તે બિમારી આવશે, કે મોતનું બિછાનું પથરાશે. દરમિયાન પેટગુબ્બરાને કારણે પારકી બનેલી પ્રિયા ફરી કદાચ મળવા પણ નહિ આવી શકે. કાંઈ ચિંતા નહિ. હુરખો ઢેડો કેલીઓનાં પાયખાનાં સાફ કર્યા જ કરશે, પેશાબની કુંડીઓ ઉલ્લેચ્યા જ કરશે, મેલાંનાં કુંડાં પેટીમાં ઠલવ્યા જ કરશે. મેલાંની પેટી ઉપાડીને રોજ રોજ ખાડામાં દાટ્યા જ કરશે. કુંડાને તથા કુંડીને ફીનાઈલનાં પોતાં ફેરવ્યા જ કરશે. સવાર સાંજ રોટલા દાળ મળશે તે સંડાસોની પછવાડે બેસીને ખાઈ લેશે, એ કોઈને ફર્યાદ નહિ કરે કે હું કોણી છું છતાં મને ઢેડાનું કામ કાં સોંપો? કામ સોંપ્યું તો સોંપ્યું પણ મને પંગતમાંથી જુદો કાં તારવો? મને તારવ્યો તે ય ઠીક, પણ ‘ઢેડા!’ કહી કાં બોલાવો? મને ‘હુરખો’ જ કહોને?

ના, ના, હુરખાને એ વાતની પરવા હવે નથી રહી.

પ્રથમ જ્યારે બેરીએ પૂછ્યું કે “તને શીનું કામ કરાવે છે?” ત્યારે હુરખો અંબવાણો પડી ગયો હતો. એણે નીચું જોઈને જવાબ આપ્યો હતો કે “મેકું સાફ કરવાનું.” પણ ઘેરઘાર ઘાઘરાવાળી હુરખાની પ્રિયા જરીકે સૂગાઈ નહોતી. એણે કહ્યું હતું કે “કાંઈ ફકર નહિ. તું તારે એ કામ કરજે. પણ તેં માળા પહેરી હતી તેનું કેમ?”

ઓછો રસિકડો છે ! કોઈ જુવાન નેડલું નેચું એટલે બસ ચાહે ત્યાં સુધી વાર્તાલાપ ચલાવવાની છુટ ! જુવાન નેડલાને નેતાં જ એને પોતાની જુવાની યાદ આવે છે. ને એ દરેક જુવાનીઆંની સુલાકાત દ્વારા પોતાના યૌવન-સુંબની મધુરી ઘડીઓ જીવી કાઢે છે. અરેરે ! કેદીઓ ચે આવા કેમળ, અને ત્રીસ વરસનો અનુભવી જેલર પણ આખરે તો આવું કખતર જેવું કલેજું રાખીને બેઠો છે, ત્યાં માંડે એકલીનું શું ચાલે ? આંહી ને આટલા આટલા પ્રયત્નો થયા પછી પણ માનવતા આમ જીવતી રહેતી હોય, તો પછી આ કારાગૃહોતું શું કામ છે ?

૪. ઉપદેશક દાદા

પેલા બુઢા શહેરીઓ આંહી દર રવિવારે કેદીઓ પાસે ભાષણ કરવા આવે છે. કેદીઓને કામકાજના બદલામાં મહિને પાચલી બેઆની મળે છે તે ખરચાવીને આ બુઢાજી ભગવદ્ગીતા ખરીદાવે છે. એ બાપડા રાજના નીમેલા માણસ અને વળી વયોવૃદ્ધ, એટલે એને કેદીઓ અદબ રાખીને સાંભળે છે. ના સાંભળે તો બચ ક્યાં ? ધોકા ખાવા પડે, ખખર છે ?

બુઢાજી એક કલાકનો બોધ આપીને ઘેર બચ છે ત્યારે પોતે સમજે છે કે ગાંભીર મોઢાં રાખીને દયામણુ થઈ ઉભેલા ગુન્હેગારો સ્વર્ગના વિમાનમાં ચડી જવા જેટલા પુનિત બની ગયા ! એ બુઢાજી, તમે ભથ્થાના પાંચ રૂપીઆ ગજવામાં મૂક્યા એ જ સાચી સિદ્ધિ છે હો ! બાકી બધું તો મૃગજળ છે. તમારા સદ્બોધનાં પુણ્યનીર તે લોકોનાં કલેબં સુધી ટપકી શકે તે પહેલાં તો પત્યરોના ઘરોના ઘરો ભેદાવા જોઈશે.

ને એ શું તમે ભેદી શકવાના હતા ? પાંચ રૂપીઆનો તમારા કનેથી વેચાતો લીધેલો સદ્બુદ્ધેશ જો તેઓને સુધારી

નાખતો હોત તો જેલો જલદી બંધ કરવી પડત, ને એ બુદ્ધાણ રે! તેઓ એટલા બધા ગમાર છે કે તમારા ઉપદેશનાં અમૃત કરતાં ક્ષુદ્ર બે તોલા મીઠા તેલવાળા શાકની તેઓને વધુ લાલસા રહે છે. તેઓનાં તેલ મસાલા તો કંઈ તમારા ઉપદેશ જેવાં થોડાં છે? તમારા શ્રીમુખમાંથી સરતી સદ્બોધ-ધારા જેમ સીધેસીધી શ્રોતાઓના કાનનાં કાણાંમાં રેડાઈ જાય છે, તેમ એ તેલમસાલા પણ કોઠારમાંથી સીધાં તેઓના પેટમાં થોડાં પડે છે? વચ્ચે કેટલી કેટલી ક્રિયાઓ ચાલે છે!

તેલ અને મસાલા કોઠારમાંથી નીકળી, વીશીમાં જઈ, શાકદાળમાં પડે તે પહેલાં તો ખીણ અનેક પેટા-નળીઓ અને પોતાના તરફ વાળી લે છે, અને કેદીઓના તસલામાં પહોંચે છે ત્યારે તો એ જળ-નિમગ્ન શ્યામસ્વરૂપ લાણમાં કોઈ કોઈ હીરા-કણીઓ જેવાં તેલ-બિંદુઓ તરતાં હોય છે, ને કોઈક કોઈક મરચાંની કણીઓ, નવયૌવનાઓનાં લલાટની ઝીણી કંકુ-ટીલડીઓ જેવી, અગક અગક થાતી હોય છે. પણ સુરખા કેદીજનો એકખીણ ઈંદ્રિયો વચ્ચે કૃત્રિમ ભેદો રાખી રહ્યા છે ખરા ને, એટલે તે બાપડાઓ પોતાની જીભની લોલૂપતાને આંખનાં દર્શને કરી સંતોષી શકતા નથી. તમારા પરમ બોધ-સુધાતું શ્રવણબાન કરતાં છતાં તે ગમારો લાણમાં લળેલા ધુમાડાની દુર્ગંધને ભૂલી શકતા નથી. એ તમને વિનવે છે કે “અમને સારી લાણ મળે તેવું કરી આપોને લાઈસાહિબો !”

ઉપદેશક ધર્માત્માઓની પાસે સંસારી ગંધારી લાણની

તોળવા ઝેઠો છે ? સ્વર્ગની સીડી ખતાવવા જનારની પાસે પણ 'ખાઉં ! ખાઉં !' કરવાની જ વાત ? ભાલુ ગંધારી હોય, ઈચ્છે તો અને લીંમડાના પાંદથી લળેલી હોય, તો તેથી શું થઈ ગયું ? શરીરમાં ગયા પછી શું એ ભાલુ નથી ગંધાઈ જવાની ? ભાલુમાં ધુમાડો ઝેસી જાય છે તો તેથી શું ? સંસાર પોતે જ શું એક ધુમાડાનો સાચાવી થાંભ નથી ?

પણ એ ઉપદેશક સાહેબો ! હું તો સમજું છું; રોજ-રોજ મારી સામે ટોળે વળતાં મુલાકાતીયાંની વાતો, અશ્રુ-ધારો, વેદનાઓ અને સુંઝવણો પરથી હું તો સમજું છું કે આમાંના ઘણાખરા હજી તો 'ખાઉં ! ખાઉં !'ની જ ઘુસ્ટ દુનિયામાં સળડી રહેલ છે. રોટલો મેળવવાના જ આતર-ફાટો છે. અંગો નીચોવી નીચોવીને, હાડપીંજરો ખની ખનીને પણ એ જ્યારે રોટલો પામતાં નથી ત્યારે પછી આત્માં જેવા અમૂલ્ય હીરાને તેઓ વટાવે છે. ચોરી કરે છે. અરેરે, હાડકાંના માળખાને સાડ, મળમૂત્રના કૂંપા જેવા આ શરીરને સાડ એ પાપીયાઓ આત્માને વેચે છે, ચોરી કરે છે, પારકાના ખેતરને શેઠે ખળધીઆ ચારવા જાય છે, ટંટે ચડે છે, લાકડીઓ મારે છે, પછી આંહી આવે છે, કેમકે આંહી રોટલી મળે છે. ઉપદેશક બુદ્ધાલુ ! આપની પાસેથી એ લોકો આતમ-સુધારણાતું કામ મૂકાવી દઈ એની શાકભાજીની સુધારણાતું કામ લેવરાવવા માગે છે. શી વિવેકશુન્યતા !

આવા ભાલુભાઈનાં લોલૂપોની પાસે આવવામાં આપની શી શોભા છે ! નર્યા દેહતું જ દુઃખ વિચારવા દેવાએલા આ પતિતો આપને સહુને પણ કાળાં કેટપાટલૂનવાળા અથવા સોનેરી પાઘડી દુપટ્ટાવાળા નર્યા દેહ રૂપે જ ઝોળખે

છે. આપની વાચા વહે છે તે આત્મામાંથી નહિ પણ સવા-
રના પહોરમાં ચહાનાસ્તો ચડાવીને ગાડીમાં બેસી આવેલા
આપના દેહમાંથી જ વહે છે. વી ભ્રમણામાં પડીને, એ
બધા ભૂખના માર્યા આપના ઉપર દાંત કચકચાવે છે. ‘મારો
સાલાઓને !’ એવી છુપી છુપી વાતો કરે છે. આપ હમણાં
આપની ભગવદ્ગીતા લઈને પાછા ચાલ્યા જાઓ. હમણાં
થોડો વખત આવશો નહિ. અમારા ડંડાધારીઓ પાછા એ
લોકોને ડંડાબેડી, ટાટ કપડાં, અંધારી ખોલી વગેરે દવાની
ચાકુતીઓ આપીને દાળભાજીમાં બદલો સુંઘવાની તેઓની
બિમારીને ઠેકાણે ન લાવે ત્યાં સુધી આપ આપું આત્માનું
ઔષધ ઢોળવા નાહક અહીં આવશો નહિ.

ઉપડતે પગલે આપને સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળતા હું
બેઉં છું અને પાછી હરખા ઢેડાની વાત ચાહ કરું છું. એનાં
વહુ તો ચાલી ગઈ છે, પણ હરખાના મુખ પર કેટલી
અલૌકિક અલક મૂકતી ગઈ છે ! ત્રણ સહિનાથી હરખો ઢેડો
આખો દિવસ ફક્ત લાંગોટભર કમ્પાઉંડમાં આંટા મારતો,
આંખો અંતરિક્ષમાં તાકતો, હોઠ ફફડાવતો કશુંક બળડયા
કરતો: અને રાત્રિયે આખી રાત એની કોટડીના બારણાના
સળીઆ ઝાલીને બેઠો રહેતો. કહેતો હતો કે “હવે મને
નવ વરસ સુધી નીંદર નથી આવતી: નવમે વર્ષે હું છુટીશ,
શરીરે ભસ્મ લગાવીશ, છાતી ઉપર એક છુરો છુપાવીશ,
અરધી રાતે પેલાને ઘેર પહોંચીશ-બેણે મારી ઓરતને
રાખી લીધી છે, એની છાતી પર છુરો હુલાવીને મારી
ઓરતને હું પાછી લઈ આવીશ.”

કોઈએ કહેલું : “અરે હરખા ! તને ફાંસી મળશે.”

“મળવા દો સા’બ ! આંહી કેને જીવવું છે ! હું જાણું છું કે મારું મોત આંહી જ માંડેલું છે. પણ મારી ઓરતને તો હું પાછી લાવવાનો જ.”

આવો વિકરાળ, અનૂની, ઓરતને પોતાની સિલકત માનનાર હરખો ‘હું તારી બનીને પાછી આવીશ’ એ એક જ ઝોલથી બદલી ગયો. નવ વરસ પછી જે પાછી આવવાની છે, તે કેમ જાણે અત્યારથી જ પોતાની બાથમાં પૂરાઈ હોય, એવી સુખલાહરીઓ એના અંતરમાં વાય છે. ઓ હરખા ! તું કેટલો કમઝકલ છે ! હિંદુ ભરથાર તો મરી ગયા પછી સાતમી નરકે બેઠો બેઠો પણ પોતાની, પૃથ્વી પર પડેલી સ્ત્રી પાસે સતીત્વ પળાવે છે, અંધારે ખૂણે એક વર્ષ પર્યંત એને બેસારી રાખે છે, પછી એના હાથનાં કંકણ લંગાવે છે, માથાના કેશ છોલાવે છે, નાકની ચુંક ખેંચી કઢાવે છે, કપાળનાં કંકુ લૂછાવે છે, સેંથાનો હીંગળો ભૂંસાવે છે, ને મૃત્યુ પર્યંત પોતાના જ જીવ એ બાયડી પાસે જ પાવે છે. એનાં સગાંવહાલાંને, દેવદેવલાંને, સાતિ-જનોને, સહુને એ ભલામણ કરતો જાય છે કે ખખરદાર ! મારી પરણેલી બાયડીને એ ભૂખે મરતી હોય છતાં એનું પતિવ્રત છોડવા દેશો નહિ ! આવતે અવતાર પાછો હું એને પવિત્ર દેહે સ્વીકારી શકું તે સારૂ એનાં મસ્તક મુંડન એને ઈન્દ્રિયદમન ચાલુ રખાવજો.

આવા હિન્દુ મૃતપતિને સુકાબલે તું કેટલો પામર અને ગમાર છે ઓ હરખા ઢેકા ! તું શું જોઈને સુખની છોળોમાં નાચી રહ્યો છે ! નવ વર્ષો પછીની વાતનો આટલો વિશ્વાસ

શો ! અને એટલા સમયાન્તરમાં તેં શું જોઈને એને ખીજો સ્વામી કરવાની રજા દીધી ! પેટગુજરાને ખાતર દેહ બ્રહ્મ કરવાની પરવાનગી દીધી ! એ કરતાં દેહ પાડી નાખવો શું ભુડો હતો ! તારી બાયડી સરી જાત, તારાં ત્રણ છોકરાંનું ટુંકું પતી જાત, પણ સરવાળે પેલી જુગજુગની જૂની, કવિ-એએ કવેલી અને શાસ્ત્રોએ સ્તવેલી સતીત્વની ભાવના તો સજીવન રહેતને ? રામચંદ્રે પોતાની મહાસતી જાનકીને પણ આગ સોંસરવી કાઢ્યા વગર ક્યાં ઘરમાં ઘાલી હતી ? ને પછી કોઈ ધોખીની શંકા સાત્રથી જ કેવી ભર્યે પેટે વન-વાસમાં ધકેલી હતી ! એ રામચંદ્રથી ચે શું તું વધુ ડાહ્યો !

પણ એ હરખા ઢેડા ! સમય બદલી ગયો છે. તું કેટલો હીન છે તેની તને ખબર છે ? જો, આ કેસરખાન પઠાણ જોયો ? આજે એની મુલાકાતનો દિન છે. એને પંદર વર્ષની ટીપ પડી છે. એણે ફક્ત એક વાણીઆના પેટમાં વિનયથી ને શાંતિથી છુરો બેસાડીને અંધારી રાતે પેસા લીધા હતા, ખીજું કશું જ નથી કર્યું. એ જખ્ખર આખરુદાર પુરુષ છે, છુપા અદ્રીણ-ગાંજની પેટીઓ ઉતારે છે. પણ આખરુ જખ્ખર હોવાથી કેની મગફૂર કે એ ખાનદાનને પકડે !

જો એની પરણેલી હિંદુ એરત : છે ને હૂણહૂ બહિ-સ્તની દૂરી ! આ પાક મુસલમાનને આંહી દુનિયા પર જ એ સ્વર્ગની પરી મળી ગઈ. એટલે કે ખુદાતાલાએ એ દૂરીને હિંદુવેર જન્માવી મોટી કરી, પછી કેસરખાન મુસલ-માને એને પોતાની ગણીને ઉઠાવી લીધી. હવે જોઈ લે ! મારી પાસે ઉભો ઉભો કેસરખાન એના ભાઈભત્રીજાઓને શી શી કડક ભલામણો કરે છે !

૫. સહુનો 'સાલો'

૯૧ ગી પડી છે : અમારા કાણુડા કારકૂન અને જમાલ કેદીની વચ્ચે ઠીક લડાલડી લાગી પડી છે આજ સાંજે. સારું થયું કે મારો દિવસ છેક ખાલી જતો નથી. ને ઓટ્ટીસમાં ન્યારે કોઈ જ નથી હોતું ત્યારે મને એકલાં એકલાં બહુ ખુદીક લાગે છે. હું ભલભલા ખુની-કાકુઓનાં આંસુ નાંચાવનારી ખુદી પણ એકાન્તથી તો થરથરી ઉઠું છું. એટલે સારું થયું કે આજ સાંજવેળાની મારી આ સુનસાન દશા તૂટી અને અમારા કાળા કારકૂન તથા જમાલ કેદી વચ્ચે જામી પડી.

જમાલ કેદી આવતી કાલે છૂટે છે. એટલે અત્યારે એ એનાં લૂગડાંલતાં લેવા, એના અંગૂઠાની છાપો દેવા અને એના શરીર ઉપરનાં ચહેરા નિશાન ઓળખાવવા એ આવ્યો છે. હવે આ જમાલ ડોસો અત્યારે કેટલું હડહડતું બૃહું ખોલીને અમારા કારકૂન સાહેબનું માથું પકાવી રહ્યો છે ! પચીસ ત્રીસ ખાનાવાળો એક કળાટ ઉઘાડી, તેની અંદરના એક ખાનામાંથી એક પરખીડીયું કાઢીને કારકૂન સાહેબ ટેબલ પર ઠલવે છે : તેમાંથી એક પાવલી અને

વગેરે વગેરે ઘણી જ વીરત્વની વાણી ઉચ્ચારીને અમારા કારકૂન સાહેબે જમાલ ડોસાને એની સાઠ વરસની જઈક ઉમ્મરે ખસીયાણા પાડી દીધો. ને એના અંગૂઠાની છાપખાપ જે કંઈ જરૂરી વિધિ કરવાનું એને 'સાલા' શબ્દનાં સંબોધનો સાથે કહેવામાં આવ્યું તે તમામ ચુપચાપ કરી આપીને જમાલ ડોસો એ આખરી રાત કાઢવા માટે પાછો ધક્કા ખાઈને જેલમાં ચાલ્યો ગયો.

જમાલ ડોસાને મન જેમ પાંચ રૂપિયાની નોટ અને સવા ચાર આના એ દોલત હતી, તેમ મારી દુનિયામાં હું ગાળાગાળી, મારપીટ તથા આંસુનાં ટીપાંને મારી સાચી મૂડી ગણું છું. તેથી કરીને જમાલ ડોસાને 'સાલા' શબ્દનું જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું, તે મેં મારી તે દિવસની કમાણી તરીકે ગણીગણીને ગણામાં પહેરી લીધું : ધરાધર પા કલાકમાં સાડત્રીસ વાર એ 'સાલા'નો ઉચ્ચાર થયો હતો. મારે તો સરસ મઝાની એક હીરાકંઠીનો વેંત થઈ ગયો. તમારી વૈશ્વવ ધર્મની કંઠી અને શૈવોની રૂદ્રાક્ષમાળા કરતાં અમારી આ જેલ એડ્રીસની 'સાલા-કંઠી' શું કંઈ કમ છે ?

વધુ રહસ્યની અને મીઠાશની વાત તો આમાં એ છે કે દસ મહિનાની સજા આજ સાંજે જમાલ ડોસાએ પૂરી કરી નાખી, એટલે એ પોતાના મનમાં મલકાતો હતો કે હવે હું ગુન્હેગાર કેદી મટીને પાછો એક નિર્દોષ, ઇબ્જતદાર ઇન્સાન તરીકે બહાર નીકળું છું. પણ એની એવી ખુમારી અમારા કારકૂને પાંચ જ મિનીટમાં ઉતારી નાખી. જમાલ ડોસાને એણે ધરાધર ભાન કરાવી દીધું કે સાલા ! તું બોલે

હક્ક નથી, એના અંતઃકરણમાં ઇશ્વર નથી, એને કશી ઇજ્જતઆખરૂ નથી એવું કેમ માની લઈને એનાં ગલીચ અપમાનો કરો છો ?

આવી અવળી વિદ્યા ભણાવાતી હશે કદી ? તો તો પછી આ કારકૂનોમાંથી કાબેલ જેલરો ઘડાશે શી રીતે ? આપણા વહીવટની સાચી ફતેહ તો ત્યારે જ થઈ ગણાય એ મારા જેલર સા'બ, કે જ્યારે હરએક કેદી, શું જનમ-ટીપવાળો કે શું ચાર મહિનાની સબવાળો, જેલની બહાર પ્રગ દેતાં જ બસ એમ જ વિચારતો રહે, કે હું હવે ઝીંઠગીમાંથી રદબાતલ થઈ ગયો : ઇન્સાન મટી ગયો : મારા કપાળમાં 'કેદી' શબ્દનો ડામ ચોડાઈ ગયો : મારી પછવાડે શંકાથી ભરેલી અનેક આંખોના ડોળા ભમે છે : હું જુહું જ બોલી શકું-સાચ મને કદી સૂઝે જ નહિ : હું જમાલ ડોસો હવે નથી રહ્યો-હું તો છું જેલના કારકૂન સાહેબનો 'સાલો'.

જેલ-નોકરીનો આવો સાચો રંગ જ્યારે જ્યારે હું તમારા કલેબ પરથી કોઈ કોઈ વાર ઉપટી જતો જોઉં છું ને જેલર સા'બ ! ત્યારે મને તમારા પર ચીડ ચડે છે. મને થાય છે કે તમે તમારાં પંચાવન વર્ષો પાણીમાં નાખ્યાં !

૬. દલખહાદૂર નેપાલી

તમે શા સાડુ પેલા જન્મટીપવાળા કેદી દલખહાદૂરને એની માની સાથેની મુલાકાત મારી આડશે ન રખાવતાં ખાસ રવિવારે સવારે તમારી ઓફીસમાં કરાવી ? એ મા-દીકરાને તમે પડખોપડખ શીદ બેસવા દીધાં ? શું દલખહાદૂર તમને સુંદર વણાટશાળા ચલાવી આપે છે અને બજમ-બલેસાની અબખ કારીગરી ઉભી કરી શક્યો છે તેથી ? એની ડોશી ત્રણ ત્રણ માસે છેક પંબળથી ન આવી શકે અને આખું વરસ થોડી બચત કરીને છેક બાર માહને બેટાને મળવા જેટલું રેલભાડું ભેગવી શકે છે તેથી ? દીકરો વીસ વર્ષોથી પૂરાઈને ધીરે ધીરે વૃદ્ધ બની રહેલ છે એ કારણે ? અને યુદ્ધી મા બીજી મુલાકાત સુધી જીવશે કે નહિ એવી ધાસ્તીને લીધે શું તમે આવી દયા બતાવો છો ? તમારી કરુણાવૃત્તિ પણ કેટલી નફ્ટ છે જેલર સા'બ ! શું કંઈ ? હું તમારા પર દાંત કચકચાવું છું પણ તમને એ મારાં દાંતિયાં સંભળાતાં નથી.

રવિવારનું પ્રભાત પડવાની રાહ ભેતી એ નેપાળણ યુદ્ધી જેલદરવાજા ખહારના વડલા નીચે બે દિવસથી રહેતી હતી.

પણ આટલું રેલભાડું ખરચીને આવ્યા પછી આ ખાર મહિનાની અવધે પણ ખુટ્ટી ખેટાની સાથે બહુ કરી વાતો ય કરી શકી નહિ. પડખોપડખ ખેઠેલાં છતાં ય મા-દીકરો પરસ્પરની મમતાનો કશો આવિર્ભાવ ન ખતાવી શક્યાં. દલખહાદૂર ! તારા ગહેરા ઉપર મેં અમસ્થો તો કહી ઉલ્લાસ ન દીધો, પણ આજ તારી ખુટ્ટી માના મેળાપે ય તારા મ્હેાં પર હેતતું મેળું કેમ ન ઉછાળ્યું ? તારે તો નથી સંતાન કે નથી પત્ની. જે કહીએ તે સર્વસ્વ તારે એક મા છે. એને દર્શાને ય તારા દિલ-દરિયાવમાં ભરતી કેમ ન આવી ?

આખો એ દરિયો જ જાણે કે સૂકાઈ ગયો છે. અનંત, અંધકારમય, અને અતલ કોઈ ખાડો જાણે પડ્યો છે. તારા અંતરની વ્યથા સર્વથી અજાણી છે. તમામ કેદીઓ અને વોર્ડરો તને 'ગુરૂ' કહી માન આપે છે. તારી તો આખું કારાગૃહ અદખ પાળે છે. તું આંહી આવે છે ત્યારે હું ડાકણી પણ મારાં ઉઘાડાં અંગો સંકેડવા મથું છું.

પુટતી જીવાની લઈને તું આંહી આવ્યો હતો, અને આજ તને ખુઠાપાનાં પળીઆં પુટવા લાગ્યાં. દલખહાદૂર ! તારા જીવનની નીરસતા કોણ સમજશે ? તું વણાટશાળાની શાળો ઉપર ગાલીચા અને ગાદરોની અંદર એ કયા ગામની, કયા નદીતીરની પુલવાડીઓ પાડી રહ્યો છે ? નેપાળના કયા ગામને પાદર ટોકતો મોરલો તેં આ ગાલીચાઓમાં ગુંથ્યો છે ?

શાળને ફટકે ફટકે થું તું કોઈ નેપાળણ તરુણીનું આરાધન કરી રહ્યો છે ? મા સાથે એને કંઈક સંદેશો

गंध सगांवडावां पशु चाली नीकजतां. कयां सुधी आवतां ?
 छेक सरहदना स्थल सुधी. जेवी आशाजे आवतां के धणी
 वार राज अरनेो हुकम जे सीमा-स्थल पर आवी पडे-
 यतो, तेमां केटलांकनी सज माइ थती, केटलांकनी कमी
 थती. माइ पासेलांजेने त्यां ने त्यां छोडी मूकवामां
 आवतां. जे राज-क्षमानी आज्ञामां पोतानुं स्वजन केहो
 केहो पुण्यजणे यडी नय, जेवी आशाजे ने आशाजे आ
 स्वजनो सो गाउनेो संगाय करतां; जे सीमास्थल
 आगण केहीजेने पा कलाकनेो विसामेो आपवामां आवतो.

आहाहाहा ! केवो लाज्यशाणी जे साधणीरीआनी सर-
 हद परनेो सकेह जेयो विहाय-आसें ! मारा करतां तो केटलो
 अडे लाज्यशाणी ! पोतपोतांनां सगां-वडावांने लेटी लेटी
 मणी लेवानी अने शुशी पडे ते रीते ह्येयां हलवी नाभ-
 वानी छुट सर्वे केहीजेने पूरा पा कलाक सुधी अपाती
 हती ! ते वणते तो जे वीरा ज्वेत सीमास्थल !
 तारा यरणेमां सेकडे आंणेनां आंसु हलवातां हतां.
 तारी टाढीआण धटेो उपर, वतन तरङ्गनी तारी आनुजे,
 अहीवानेनी चुसीजेो योडाती हती. हनरेो लोकेना ह्येया-
 झट ककणाटेो, निःश्वासेो, कंठेधनेो, आशानां छुंढनेो, कले-
 नना लुक्का, आलकेनी वणुसमलु डीडीआरीजेो, नन्मलूमिने
 धुंटाणीजे पडी अपाती मुंगी मुंगी छेद्वी वंढनाजेो : अने
 पछी पंढर न मिनोट अतम थवानी साथे न कसेक
 चोडेवारेना केरडाना इडाका साथे इरमाववामां आवती
 विहाय : केहीजेो साधणीरीआनी जवती कणरमां, अने
 स्वजनो पाछां वतन तरङ्ग : वाहु रे लाध ज्वेत आंला !

“તો પછી આ સુંદર કુટોતું સ્મરણ કરતાં કહે મને,
 “શા માટે હું વારે વારે ગમગીન બની જાઉં છું ?
 “તારી પ્યારી આંખોમાં ડોકાઈ રહેલ એ પ્યાર,
 “શું મને ખુશહાલ અને સુખમય નહોતો કરતો ?

“પણ હવે તો તારાં આલિંગનો

“મારે આંગે અડકતાં નથી.

“કાળી નિરાશા મારા પ્રાણને કંધી રહી છે,

“જેલરની આંખોથી હું આળગી પડુ છું ત્યારે-ત્યારે

“હું ધૂશકે ધૂશકે રડું છું, ને મારાં આંસુઓ

“પેલાં તાબાં ગુલાબો પરનાં આકળ-ખિન્દુઓ જેવાં

“ધીરે—ધીરે—ધીરે—ઝરવા લાગે છે.

“તે છતાં સાફ જ થયું કે તું એ લાવી હતી.

“કેમકે મારાં સ્વપ્નોને એણે ખુલાવ્યાં છે,

“અને મારાં સ્મરણોને એણે જગાડ્યાં છે.”

ભાઈ દલખહાદર, તું પુરુષ છે, એ ગીત ગાનારી તો હતી સ્ત્રી. તું એક વર્ષે તારી માતાનો મેળાપ પામનાર જન્મકેદી જેમ આ અઠવાડીએ અઠવાડીએ સુલાકાતો મેળવનારાઓથી વધુ સુખી છે, તેમ એ પચ્ચીસ વર્ષો સુધી પ્રિયજનોનું મહેાં પણ ન જોઈ શકનાર તરુણી તારા કરતાં વધુ સો ગણી સુખી હતી. આ દુનિયાના સ્નેહ-તાંતણા આ અઠવાડિક સુલાકાતો મેળવનારાઓને ગળે ફાંસીની રસી જેવા બની ગયા છે, કારણકે અપર દુનિયામાં પડેલો એનો દેહપિંડ સંસારી પ્રીતિની એ દોરડીની. જે અત્યાણ ખાતો ખાતો દિવસમાં દસ વાર ઝુરે છે; તું સંસારને દૂર છોડીને અહીંની દુનિયા સાથે એકદિલ થઈ શક્યો છે ખરો, તે

છતાં ખાર માસે એક દિવસ-એક પ્રહર-એક કલાક એવો આવે છે, કે જ્યારે તારી માતાનું દર્શન તને એ જીવતા જગતની યાદ તાજ કરાવી તારા કલેજમાં મીઠી કટારો ભાંકે છે.

પણ કેટલી ખડલાગી હતી એ સાધળીરીઆના કારા-ગૃહની એકલ સુંદરી! અંદીવાસના નવા જગત સાથે એનો સાચો જીવનમેળ જામી પડ્યો. પોતાની કેટડીની પછવાડે, પડખે, તેમજ ઉપરને મેડે જે પાકોશી કેદીઓ રહેતાં, જેનાં મ્હોં જોવાનું ય નહોતું મળતું, તેની સહુની જોડે ટકોરાની ભાષામાં એ સુંદરી વાતો કરતાં શીખી ગઈ. વચ્ચે ઉભેલી પાકી પહોળી ને કાળી દિવાલોના પથરો એના સંદેશવાહકો બની ગયા. ટકોરાની ભાષા અરુપરસ દોડાદોડ કરવા લાગી. ટકોરે ટકોરે સામસામાં હૃદયદર્શન ચાલુ થયાં. આમ પાષાણી દિવાલોને ય પોતાનાં પાળેલાં કબૂતરો જેવી બનાવી લેનાર એ સુવતીએ કારાગૃહના સત્તાવાળાઓને આખરે હંકાર્યા, ને થોડાં વર્ષો પછી આંગણમાં પુલરોપ વાવવાનો હક્ક મેળવ્યો.

ટકોરાની સંકેત-ભાષા વાપરીને જેમ એણે પોતાનું પ્રણય-સુખ માણી લીધું, તેમ આ પુલ-રોપને ઉગાડવામાં એણે પોતાના જનની બનવાના કોડ પૂરા કરી લીધા. જીવતા તો હવે પાછા ખહાર જવાનું જ નથી, એ માન્યતાએ એના જીવને ટટળતો બચાવી લઈ નવા કેદ-અવતારની જોડે એકરસ થઈ જવા દીધો. પચીસ વર્ષની કેદ ભોગવ્યા પછી એને જ્યારે એકાએક છોડવામાં આવી ત્યારે તો એ ડોશી બની ગઈ હતી, પણ એ ભાંગી નહોતી પડી. નવી

મુક્તિનો એને ખાસ કશો આનંદ નહોતો રહ્યો. બહાર આવીને એ ઘણું જીવી, કેમકે જીવનના પાયામાં એણે સાઇબીરીયાનાં કળ્પોનું સીસું પૂરી લીધું હતું.

એમ તેં પણ ભાઈ દલખહાદૂર ! જીવતી માતાના ખાર-માસી મુંગા મેળાપના એક જ તાંતણાને બાદ કરતાં કારાવાસના નવજન્મને તારા જીવનમાં વણી લીધો છે. મા જે દિવસ મરશે તે દિવસ તારી જીંદગીમાંથી છેલ્લો ધરતીકમ્પ નીકળી જશે. આ કેદખાનું તારું ખરું વતન બનશે, ને અમે તારાં સાચાં ભાંડુ બની જશું. કમખખતી તો છે આ મુલાકાતો માટે થેલા, વલવલતા ફરતા સાત-વારિયાઓની ! જીવતા છતાં એ બધા વાસનાદેહી પ્રેતો સમાન જ છે.

પણ હવે જતાં જતાં તો તું જરી રડી પડ ભાઈ નેપાલી ! બડો પાજી નીકળ્યો આ નેપાલી : બડો કઠોર, પાકો નઘરોળ ! માનો મેળાપ આટલો મહિને થયો, ને હવે ખીન્ન ખાર મહિનાનો ગાળો એ ડોશી કાઢે તેમ લાગતું ચે નથી, તે છતાં આ કેદવાસી દીકરાએ એક આંસુ સાર્થું નહિ. એના વેરાન સરીખા ચહેરા ઉપર કરુણતાની કોઈ નાની તળાવડી પણ ઝલકી નહિ. બસ, થાકીને પછી ઉભો થઈ ગયો. માતાનું કલેજું જરીકે ઓગળે એવી કશી જ વિદાય-વિધિ કર્યા વિના ખલે રૂમાલ નાખીને એ તો દરવાજાની ખારી પછવાડે અદૃશ્ય બન્યો. અને ડોશી પણ કંઈ કમ નિષ્કૂર નીકળી ! દીકરો જીવનભરને માટે અહીં જીવતો દટાયો છે, તે છતાં એના મ્હોં ઉપર કે પીઠ ઉપર ડોશીએ હાથ સરખો ચે ફેરવ્યો નાહ.

दीकरो अंदर गयो, रोसी डगूमगू करती गडार नीकणी ते वणते पणु, अमारा उडा शेरणडाहूर आ राजकेटी-ओनी पेठे मा-दीकराओ पांच सात वार वणी वणीने ओक-पीन प्रत्ये नजर मांडी नडि.

अमारा राजकेटीओ तो डेटला गधा स्नेडलरपूर ! डेटला आदर्श ममताणु ! मुलाकाते आवनार मातानी डे पत्नीनी सामे कंठ कंठ वेणा सुधी ओडीटसे निडाणी रहे. पडेलां प्रथम तो जलती जलती मुलाकातमांथी उलां ज न थाय. जेवर पांच वार भेडां गगाडे, ने जे त्रणु वार नकट गनी विनति करे, त्यारे मांड मांड विभूटां पडे. पछी पाछां गारीओ ओंसरवां टगर टगर जेया करे. पछी छेक पेटी हूरनी सडक सुधी पोतानुं स्वजन पडेओये तो ये दरवानना सणीया अलीने उलेला आ सावओनुं तारामैत्रक पते नडि. दरवानो गिन्यारा कथां य सुधी जेयुं न जेयुं करे. ओनी पडेरेगीरीनी शिस्तमां पडी रहेल लंग माटे ओने पदे पदे लय थाय तो पणु सुंगा उला रहे, ते छतांय न्यारे पेलां सीटोमीटनां मिलन छुटां पडे ज नडि त्यारे आ आनदान दरवानो पोतानां हुसवां मांड मांड गणी राणीने ओ रटीआणा राज-केटीओनां सणीओ जडाध जयेल शरीरने धीरे धीरे छेडी नाओ, ने शैसलावी पटावी पाछा अंदर धकेले !

ओ दुंगेदुंग आंसुनी रडारी भुडिलमां तमे नेपाली मा-दीकराओ ओक पणु आंसु न पिरस्थुं पीटयांओ ! दल-अडाहूरनी वणुकरि वणुणववामां अने पेलां 'पुलो' विषेनी भरदेशी वार्ता कविता संलणाववामां मारे मनोरथ तो छुयो

છુપે એ જ હતો, કે કોઈ વાતે આ નેપાલી કેદીવું આંસુ મને મળી જાય !

હાય હાય, મારા કલેજમાં આ અતૃપ્તિનો કિન્નો જાગે છે. દલખહાદૂર, તારી અને જનેતાની વચ્ચે પ્રેમ હો કે ન હો તેની મને—જેલ ઓફીસની ખારીને કશીયે પડી નથી. તારે જીવાનીની કોઈ પ્રિયતમા હો કે ન હો તે વાતથી પણ મને શી નિસ્ખત છે ? મારે ને તારે શી એવી સગાઈ, કે તારા પ્યાર અને તારા વિયોગ સાથે હું હમદર્દી અનુભવું ? પણ મારે તો કેવળ મારી પોતાની મોજ ખાતર અને મારા સંઘરામાં ઉમેરવા ખાતર તારું એક આંસુ જોઈતું હતું. મારે રાત્રિએ એકલા બેસીને તારાઓના આઠા અજવાળામાં તપાસવું હતું કે દલખહાદૂર નેપાલીના આંસુમાં શા શા આકારો પડેલા છે. એ મને ન મળ્યું, એટલે હવે હું મારા વૈરની તૃપ્તિ સારૂ થઈને તને ઠેર ઠેર વગોવતી રહીશ કે દલખહાદૂર નેપાલીને લાગણી જેવી કશી ચીજ જ ક્યાં એ તો રાક્ષસ છે રાક્ષસ.

બાકી તારી ડોશીના પુટેલા હૈયામાં તો કશી કોમલતા હોય જ ક્યાંથી ? પ્યાર, મોહખખત, ઉમળકા, એ બધાં તો છે સુંદર સુકુમાર શરીરવાળાની સંપત્તિ. ઉર્મિઓના ઉછાળા તો આવે છે કેવળ કવિતાના જાણકારોને જ. કલેજનાં તો ઠલવાય છે કેવળ એ જ નસીબદારોનાં, કે જેને સંસારમાં સુખ છે, જેની કાયા ગૌર છે, જેનાં કપડાં સફેદ છે, લાલિત્યમય જળાન છે ને દર્દની વાણી છે.

જેમ કે પેલાં ધરાની બહેનો : ઓહોહોહો ! જેલ-ઓફીસનાં ભરચક મનુષ્યોની વચ્ચે કેવી ખુલ્લી બહાલપથી

એ પોતાના કેદી ભાઈને બાથ ભરી ભરીને ભેટી રહ્યાં છે !
 ને ગળામાં ભુબ્બો લપેટી લપેટી કેવાં ધ્રશકે ધ્રશકે એ
 બહેન ભાઈ, મા દીકરો, કે ધણુ-માટીડો (જે હોય તે)
 આકંઠ કરી રહેલ છે !

શોભે છે-બેશક બેશક એ ગૌર ગૌર ગાલો પરથી દડી
 રહેલાં મોટાં મોટાં આંસુઓ શોભે છે. ગોરાં ગોરાં ગળાંને
 વીંટળાતાં એ માંસલ, ગુલાબી અને બંગડીદાર કાંડાં ખરે-
 ખર આ વિલાપના દૃશ્યને દીપાવે છે. હીરચીરનાં વસ્ત્રાભરણો,
 મોન્ડાઓ, ખુટ સપાટો, સમારેલ કેશગુચ્છો અને આકંઠની
 સંસ્કારભરી વાણી-એ બધાં ઝોહોહો, શી અનેરી સૌંદર્ય-
 છાંટ છાંટી રહેલ છે એ છાતીકાટ મિલન-વેદના ઉપર !

કોણ નાણે કેવો ય ચોરી-લગાડીનો ગુન્હો કરીને એક
 વર્ષની સબ પાચેલો એ ઇરાની કેદી મને પેલા હૈયાપુટા
 દલખહાદૂર નેપાલી કરતાં વધારે પ્રિય થઈ પડ્યો છે. ભેટી
 પડો, ખૂબ ખૂબ ભેટીને બથ ભરો. જેલર સા'બ ! એ
 સંવાળાં, 'સોબ્બ' સાચી પ્રીતિ કેળવી નાણેલાં મા, બહેન
 અને ધનીઆનીને એમના આ ખાનદાન સગા સાથે લાંબામાં
 લાંબી મુલાકાત કરાવો. કેમકે એમાંથી રસ ઝરે છે. શેરડી
 સીંચાડે ભીંસાય ને મીઠાં શરણત ખળખળે તેવો આ
 સ્નેહરસ છે. ખીન્ડાં કાણાં, ફૂબડાં, ઘરડાં, ખુદ્દા, કાળાં ને
 કહરૂપાં અબોલ અને થોથરાતી જીભોવાળાં મુલાકાતીઆંને
 મફતના દિલાવર બની જઈ તમે લાંબું મળવા ન દેજો.

૭. મારો લૈ ક્યાં !

“સા’બ ! ઝો સા’બ ! સા’બ મારો લૈ ક્યાં ?”

એક દિવસ સાંજે મારા કાન ઉપર આ ધ્વનિ અથડાયા :

“મારો લૈ ! મારો લૈ ક્યાં ?”

મેં જ્લેયું : મારી સન્મુખ એ ઉભી હતી. નીલાડામાં પોતાનું બચ્ચું દટાઈ ગયું હોય અને માંભરી પુકાર કરતી ટળવળતી હોય, એવી રીતે એ મારી સન્મુખ ઉભી હતી ને કહેતી હતી :

“સા’બ, મારો લૈ ! જોલર સા’બ, મારો લૈ ક્યાં ?”

ગાય જાણે વાછરૂં વિના ભાંભરતી હતી :

“સાબ મારો લૈ ક્યાં ?”

“તેરા ભાઈકા નામ વાલજી રઘુજી હૈ ન ?” અમારા મુકાદમ દીનમહમદે ઠંડેગાર અવાજે એને મારી આ બાબુએથી પૂછ્યું.

“હા સા’બ !” પેલી ભાંભરડા દેતી ગાય યોલી ઉઠે છે : “વાલજી રઘુજી : સેંધરાનો છે મારો ભૈ. જીવાન છે. મૂછો હજી પુટતી આવે છે : નમણો છે.”

“કેસા, તેરે જેસા ?” અમારા વિનોદી બંકડા કારકૂને. પિચકારી ફેંકતાં ફેંકતાં મીઠી મળક કરી.

“હા સાબ ! ખરાખર મારા સરીખું જ રૂડું મહાં છે. મારા ભૈનું. એની મુલાકાતે હું આવી છું.”

આખી ઓફીસ ખીખીઆટા વડે ગુંજી ઉઠી. વોઈરાએ અને કારકૂનોએ સામસામી તાળીઓ દીધી. યોલ સંભળાયા :

“કેસી ! વાહ વાહ ! ક્યા તખીયત ?”

—ને ભૈની યો’ન પલક પલકની વાટ ભેતી તલપાપડ. ઉભી. હમણાં જાણે કોઈ ઈલામના નેરથી પોતાનો ભૈ મારા સળીઆ વચ્ચેથી ડોકું કાઢીને યોલશે : “બોન !”

થોડી વારે દીનમામદે પોતાની આંખો પરથી ચશમાં ઉતારીને હાથમાં કાગળનો ખરડો હાતો તે તપાસતાં તપાસતાં ડોકું કાઢ્યું : પૂછ્યું : “તેરા ભાઈકા દસરા કુછ નામ હે ?”

“ના સા’બ ! ઈનું હુલામણું નામ કુણ પાડે ? મારી. મા તો ઈને થોડીયે મેલીને મુઈ છે.”

“તેરા ભાઈ ચે જેલમે’ હે હિ નહિ. જાઓ, મુલાકાતકા. ટેમ ખલ્લાસ હો ગયા અબ.”

‘તારો લાઈ આ જેલમાં છે જ નહિ :’ એ નાનકડો જવાબ આ વીસ વર્ષની વયની યોનનો પ્રાણ ફૂડાવી મૂકવા માટે પૂરતો હતો. મારો લે આંહી નથી ? ખીજે ક્યાં હોય ? આ જેલમાં જ એને પૂરેલો છે. એને કોઈએ ગારદ કરી દીધો હશે ? એ માંદો પડીને મરી ગયો હશે ? આ પૃથ્વી પર ઉભેલા પાતાળી કિલ્લાની અંદર જે હબર માણસો હુકળી રહેલ છે એમાં મારા લૈતું શું થયું હશે ?

બળતા નીલાડને ફરતી, એકાદ માટલામાં પ્રસવેલાં પોતાનાં આળ માટે કકળતી માંબરી જેવી લૈની યોન મારી પાસેથી દરવાજે અને દરવાજેથી મારી પાસે દોટાદોટ કરવા લાગી. અંદર પેસવાની એને માટે ખારી નથી. લૈની લાળ માગવા કેની કને જવું તેની એને ગમ નથી. સેંધરાની કોઈક વાડીમાં બકાણું વાવતા લૈની આ ખેડુત બહેન લાઈને મળવા ઘરેણાં લૂગડાં પહેરીને આવી છે. પોતાનો લાઈ પોતાના ખેતરના ઉભા મોલ બાળી દઈને રાજકેદી તરીકે પકડાયો હતો અને પોતે જ એને કપાળે કંકુચોખાનો આંદલો ચોડીને વળાવ્યો હતો, એવા વીર લાઈને મળવા આવેલ બહેનનું મહાં શી ગુલાખી અંચ પાડી રહ્યું હતું ! ને શા શા કોડેભરી બહેન વસ્ત્રાભૂષણો સજીને આવી હતી !

એ જ ગલગોટા જેવું મહાં, એ મોટી આંખો, એ વસ્ત્રો ને આભરણો—તમામની સુંદરતાને સાતગણી શોભાવતાં ટપ્પા ટપ્પા જેવડાં આંસુ, પાકલ બોરડીને પવન—અપાટા લાગતાં બોર ખરી પડે તેમ ઝરવા લાગ્યાં. બસ, એ વખતે મને સંતોષ થયો. સાચું કહું તો એ રહવાનો તમાશો કરનાર ધરાની પરિવારનું ટોણું મને આવી મઝા

નહોતું આપી શક્યું. મહીકાંઠાના એક જુવાન ખેડુ ભાઈની વીસ વર્ષની ખાંતીલી બહેન આવે નમણે અને ઘાટીલે મ્હોંચેથી જે ટીપાં ટપકાવે, તેની તોલે ખીન્ન કયાં માણુક મોતી આવી શકે ?

—૨૩, બાઈ ! ૨૩. હું તો માગું છું કે તું હમણાં આંહી ઉભી ઉભી 'ભૈ, મારો ભૈ' બોલતી, રાત્રિદિવસનાં કાળખં ચીરતી રહ્યા કર. આ દિવાલોના ભુક્કા કરી મને કોઈ મોકળી કરનારો ન આવી પહોંચે ત્યાં સુધી તું ભલી થઈને તારા ભાઈની શોધમાં આંહી ભટક્યા કર. તારા ગાલ પરથી સરતાં ટીપાં બેઉ છું ત્યારે પેલા કમલ-પાંખડી ઉપર બાએલા આકળ-બિન્દુની કવિતા બોડનારા કવિઓ પ્રત્યે મને હાંસી ઉપજે છે.

“જેલર સાંબ ! મારો ભૈ કયાં ? સાબ ! મારો ભૈ વાલજી રઘુજી કયાં ?”

ભલે પાડતી ચીસો. ભલા થઈને તમે હમણાં આ તરફ નજર કરશો નહિ હો જેલર સાબ ! થોડો વખત મારા રંગમાં ભંગ પાડશો નહિ. મારા રત્નભંડાર મને આ 'લૈની બોન'ને આંસુડે અને આકંઠે ભરી લેવા દેજો.

પણ હવે તો મારી એ ધીરજ ખૂટી ગઈ. હવે આ રડતી બોનને પટાવીને છાતી રાખો, નહિ તો વધુ પડતા ભક્ષે માફ ઉદર ફાટી પડશે. જેલર સાંબ ! તમે પંદર ચોપડામાં સહીઓ કરતા કરતા મ્હોં કષ્ટાણું કરીને એક વાર આ લખી બાઈ તરફ નજર કરો. આંખો ખોટી ખોટી પણ લાલ રાખો. પ્રથમ તો એ હિબતાઈ બંધ તેવી ત્રાડ

નાખે કે “જ્વેલ જ્વેલર સાખ મર ગયા!” પછી એની સામે એક જ મીટ માંડે એટલે તમને તમારી મોટી દીકરી સાંભરી આવશે. પછી એ ખોટેખોટા ગુસ્સા તળે છુપાવેલું તમારું દયામાણું સ્મિત સહેજ દેખાવા દઈને જ્વેલમાં તપાસ કરાવે કે વાલજી રઘુજી નામનો રાજકેદી બાપડો ખેડું હોવાને કારણે બીજા કીમીનલ કેદીઓની જોડે તે નથી પૂરાઈ ગયો ને ?

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો છે : કેદીઓ ખુરાકોમાં પૂરાઈ ગયા છે. ‘ગિનતી’ થઈ ગઈ છે. છેક તે ટાણે મોડી મોડી એ વાલજી રઘુજીની ભાળ મળી છે.

“જ્વેલ, તુમારા ભાઈ હૈ. કલ આના !”

પણ ભૈની બોનને આજે રાતે ઉઘ નથી આવવાની હો જ્વેલર સાખ ! ચોવીસ કલાક વીતાવવાતું કહેતાં એની વેદનાનો વિચાર કરજો. એ બાપડી પોતાના ભાઈને મરી ગયેલો માને છે. જ્વેલર સાખ, તમે ને હું બન્ને બુઢ્ઢાપામાં ડોલીએ છીએ. આપણે જોઉ આપણો ઘાતકી સ્વભાવ ભૂલતાં જઈએ છીએ. આપણુ જોઉને એ વાતની શરમ થવી ઘટે. આ પીળી પગડી ને દડો પહેરીને નવા નવા મુકાદમો બની રહેલા ખુની અને ડાકુ કેદીઓ, આપણી જોઉની પોચી પડી રહેલી નિષ્કૂરતા ઉપર હુસે છે. પણ આપણા મનોબળ પરનો કાબુ આપણુને આવી આવી કોઈ કોઈ ‘ભૈની બોન’ વારંવાર હુવે ખોવરાવી દે છે. આપણે તે અતોબ્રષ્ટ ને તતોબ્રષ્ટ બન્યાં. ખેર, હુવે અત્યારે તે આ અસ્તાયમાન દિવસની ભૂખરી સંધ્યામાં આપણાં શરમીદા મેંડાં છુપાવીને એ ભૈને બોલાવો, ભલે ખુરાક ખોલવી પડે.

૮ ફટકાની લજજત

સાંભળો છો રાજકેદીલાઇ ? ફડાકા સાંભળો છો ? પણ એ તો પોલા ફડાકા ખેલે છે હાં કે. માનવ જોખીઆની કેડય નીચેનાં ભરચક લોહીમાંસવાળાં ઢીંઢાં ઉપર ચરડ ચરડ ખોલણાં ઉતરડી લેનાર એ સાચા સંગીતમય, કર્ણપ્રિય, સોટાના સખોડાટ નથી. એ તો હુન્નુ અમારો મરાઠો મુકાદમ 'પ્રેક્ટીસ' કરે છે. એને હુન્નુ તાજેતર જ પીળી પગડી અને પટ્ટો ધોકલો મળેલાં છે. એને હુન્નુ ઉંચે ચડવાનો ઉમંગ છે. એટલે એ તો શીખી રહેલ છે નવી વિદ્યા. એ તો 'પ્રેક્ટીસ' કરે છે લૂગડાના ગાલાના યનાવેલા મોટા ઢીંગલા ઉપર સોટા મારવાની.

જરા અંદર જઇને જુવોને ? જોવાની ટેવ તો પાડો મારા લાઇ ! ટેવાશે તો આંખે તમ્મર આવતાં અટકશે, હૈયાંના થડકારા ઓછા થશે, હિસ્ટોરીઆ ઘિસ્ટોરીઆ જેવું કંઈ નખળું તત્ત્વ હશે તો શરીરમાંથી નાખૂદ જેવું જોઈ આવોને જરા ?

મેદાનમાં ખડી કરેલી એ ત્રણ પગવાળી લાકડાની ઘોડી મારા કરતાં, અરે પેલા સાયખીરીઆની સરહદ પરનાં ખાંભા કરતાં ય વધુ લાગ્યવંતી છે. જુઓ, અંત્યારે તો એની સાથે ખાંધેલ છે એક માણસઘાટતું અને માણસ જેટલા જ કદતું નિર્જીવ ઠીંગલું. ચૂડેલોનાં છોકરાંને રમવા જેવું ઠીંગલું : રૂપપુષ્ટ અને કદાવર. લૂગડાની ખોળમાં ભર્યા છે ગાલા. એ તોતીંગ ધૂંધળીમલના બે હાથનાં કાંડાં ઉંચે ખાંધ્યાં છે, ને બે પગ પહોળા રાખીને ઘોડીના બે પાયા સાથે ઝકડેલ છે. એનો અરડો બાહ્યતી બાજુએ રખાવેલ છે. એનો દેખાવ નગ્ન છે. ભરચક, ટટ્ટાર, અને હમણાં બાણે ચીસ પાડી ઉઠશે એવું એ ઠીંગલું.

ને હવે નજર કરો, પચાસ કદમ પરથી પોતાના પંબમાં નેતરની લાંબી સોટીને પૂરા તોરથી હવામાં વીંચતો, કોઈ અણુદીઠ કમાન ઉપર બાણે કે ઉછળતો, છલંગે છલંગે છાતીમાં, કાંડામાં, પોંચામાં, આંગળીઓમાં અને છેવટે એ નેતરની સોટીમાં આવેગની વીજળી એકઠી કરતો એ જીવાનબોધ મરાઠો મુકાદમ ઉપડતો આવે છે; અને પછી કેવું અચૂક નિશાન લઈને, કેવા ગર્વથી, ભેશથી, ઉમંગથી, દાઝથી, ઈનામ રૂપે સન્નની કપાત થવાની આશાથી, એ પેલા ઠીંગલાના કેડય હેઠેના ભરપૂર દેહભાગ ઉપર સોટી ઝીંકે છે !

વળી પાછો એ છલંગો મારતો પચાસ કદમ ઉપર ન્તય છે, ને ત્યાંથી બેવડા આવેગ સાથે ઉછળતો, નેતર વીંચતો, હવામાં થરથરાટ ખેલાવતો ચમકતો નેત્રે ચાલ્યો આવે છે.

ઢીંગલાને એ જ નિશાન પર ફટકારે છે. ફટકે ફટકે ઢીંગલાનું કાપડ ઉતરડાઇને અંદરથી ગાલા નીકળી પડે છે.

પણ આ તો હજી પ્રેક્ટીસનો હૈયાઉછાળ છે. કપડાના ગાલાના બનેલા ઢીંગલા ઉપર એ બાપડો ગમે તેટલું સજ્જવારોપણ કરે, છતાં પેલી જીવતા માનવી ઉપર સોટીઓ ખેંચવાની મઝા ક્યાંય થાવી છે ! પ્રેક્ટીસમાં પાવરધો થયા પછી કેટલો અધીર બનીને એ જીવતા માનવને માટે રાહ જોવે છે, તે તમે ન સમઝી શકો લાઇ, અમારા જેવાં એનાં એકલોહીયાં સઘર્મી જેલભાંડુઓની જ સમઝમાં ઉતરે તેવી એ ગુપ્ત બાબત છે. દેવીની પાસે પાડા યોકડાને જખ્ખે કરવામાં જે આનંદ લક્ષ્મણે છે, તેની શી ગણતરી હોઇ શકે આ ફટકા મારવા તલપી રહેલ અમારા મુકાદમની હૈયાહોંશ આગળ ! એના કલેજની હુરિયાળી ઉપર કેંક હુરણાં કુદંકુદાં કરી રહેલ છે. રોજ સંધ્યાટાણે એ પેલા ફટકાની સજ્જવાણા કેદી ખુશરૂને, લાલિયાને અને દુલ્હારામને બહારપાટીનું રેંટકામ વગેરે કરીને આવતા ભાળે છે, અને એ ત્રણેને ઉઘાડા કરી, લંગોટીઓ પણ છોડાવી વોર્ડર ન્યારે એની જડતી લેતો હોય છે, ત્યારે એ ત્રણેના કાળા, છલકતા, પાટીઆ સરખા સપાટ ઢીંઢા ઉપર કેવી માયાભરી સોટ માંડીને અમારો આ ફટકા-નવેશ મુકાદમ લાઇ તાકી રહે છે ! બિલાડીએ કોઇ ઉદર તરફ, કુતરાએ કોઇ મરઘી તરફ, કોહલાંએ કોઇ ખિસ્કોલી તરફ કે સાપે કોઇ દેડકા તરફ આવી રસભરી નજર નહિ ચોંડી હોય.

કેમકે એ બધાં તો ભૂખનાં વડકાં કરે છે. હોજરી ખાલી થાય ત્યારે જ તેઓની આ તલપાપડ વૃત્તિ ખુલ્લે છે.

જઠરનો ખાડો પૂરાયા પછી તેઓને પોતાના લક્ષમાં કશી જ લગ્ગત નથી હોતી. વળી એ આપડાંની લોકૂપતાં તે પોતાની જાત બહારનાં જીવો પૂરતી.

આંહી તે માનવીની મહત્વાકાંક્ષાના અપાર લસલસાટ છે. એની લાલચની નીસરણીને પગથીઆંનો પાર નથી. એમાં પણ જાતલાઈ ઉપર આ હૈયાનો ઉલ્લાસ ઠાલવવાની સંજા તે એક ઇન્સાનને જ કુદરતે બક્ષેલ છે.

લાગણીનો દંભ કરીશ મા હો ભાઈ રાજકેદી ! તને શું કદી કદી તારી ઝેરી ઉપર રોષ કરતાં કરતાં ઝવનનાં મોબ્સ પર મોબ્સ ચડયાં નથી ? તારાં બાળકોને ઠોંઠ થાપલી કરતાં તારા હાથની હથેળી શું વધુ ને વધુ હિલોળે ચડી નથી ? નિશાળના માસ્તરો બ્યારે વિદ્યાર્થીઓનાં સુંવાળાં શરીરો પર મારપીટે ચડે છે ત્યારે શું એના હાથ-પગમાં ચોછી ચળ ઉપડે છે ભાઈ ? એ આનંદ, એ ગલી-પચી, એ ઉમળકો તે વાણીમાં ન ઉતરે તેવાં છે ભાઈ ! તે પછી અમારો મરાઠો મુકાદમ પેલા ત્રણેના છેળો મારતા દેહ ઉપર ટાંપી રહે તેમાં શી નવાઈ ?

કાલે સવારે આ લાકડાની ત્રણપગી ઘોડી ઉપરથી લૂગ-ડાંતું ઢીંગલું ખસેડી નાખશે. તેની જગ્યાએ ખુશરૂ, લાલીયો ને દુલ્લારામ, ત્રણેને નગ્ન કરીને એક પછી એક અકડી લેશે. સંહેજ ઢળતા બાંધશે. ઉપર એ હાથનાં ને નીચે એ પગનાં કાંડાં બરાબર પગ પૂરા પહોળાવીને બાંધી લેશે. એટલે પછી અમારા મરાઠા મુકાદમને નિશાન લેવામાં એ બંધાએલ શરીરોનો લગરોક થરેરાટ સુદ્ધાં નડતર રૂપ નહિ બને.

કલ્પના તો કરો ભાઈ, મરાઠા મુકાદમની એ સોટીમાં કેટલું કૌવત અને કેટલી હોંશ પૂરાશે એ ટાણે ? ગાભાના ઢીંગલા ઉપર પણ જેણે ઠેકી ઠેકીને સોટીએ ઝીંકી છે, તેની નેતરમાં આ જીવતા, લોહીછલકતા, લાગણીદાર ભક્ષને દેખી શી શી વીરતા નહિ નાચી ઉઠે !

એક ફટકો-ખીજે ફટકો-ત્રીજે, ચોથો અને પાંચમો : રાક્ષસ જેવો લાલિયો 'ઓય'કારો પણ નહિ કરે એ હું જાણું છું. એની પતરાજી કંઈ કમ નથી. એ જડ જેવો એમ ને એમ અભંગ સમાધિ ચડાવીને ફટકા ઝીલશે.

ભલે ને ઝીલે ! એની જીભ નહિ ખેલે, પણ એનાં ઢીંઠાં કંઈ થોડાં અખોલ રહી શકવાનાં હતાં ! ચરડડડડ, ખોભળાં ઉતરડાશે. અંદરથી લોહીની શેડો બહાર આવશે. એટલે તો લાલિયો છે તે કરતાં પણ કેવો લયાનક, કેવો કદરૂપો દેખાશે ! કાળા કલેવર ઉપર લાલ ટશીઆની અને ભરોળોની ભાત પડશે. જોવાની મઝા આવશે.

પછી પાંચ નહિ તો દસ ફટકે, ને દસ નહિ તો પંદર ફટકે લાલિયો ખેહોશ બની જવાનો. હું તો ઇચ્છું છું કે એ જલદી જલદી શુદ્ધિ ન ગુમાવી નાખે તો સાફ. કેમકે ખેહોશ બની ગયા પછી એને અને ફટકાને શી નિસ્ખત ! જે પીડા લોગવવાની શુદ્ધિ જ ગુન્હેગારમાંથી વહી જાય, તે પીડા ઉપજવવાનું શું ફળ ? પછી પેલા બાપડા મરાઠા મુકાદમના હાથમાં ફટકો લગાવવાનો ઉમંગ પણ શાનો રહેશે ? એની મહેનત પોતાની તાત્કાલિક મઝા પૂરતી તો નકામી જશે ના ? કુદરતે મનુષ્યના પીંજરમાં આ ખેલાન

ખની જવાની ગુપ્ત શક્તિ આપીને અમ જેવાંઓને ભારી મુશ્કેલીમાં મૂક્યાં છે ભાઈ ! પછી તો પેલા ગાલાનાં ઢીંગલામાં ને બેલાન બનેલ લાલિયામાં શો તફાવત ! પછી તો પથરની ધીપર પર ઘા કરવા અને લાલિયાનાં ઢીંઢાં ઉપર માર મારવો બન્ને સરખું જ ઠરું ને ? ફરક તો ફક્ત ચામડીના ચરકાટ બોલવાનો, માંસના લોચા બહાર નીકળી પડવાનો, બહુ બહુ તો અરઘો રતલ લોહી ઝરવા પૂરતો જ ને ? મને ખરેખર આ મરાઠા મુકાદમની મોજ મારી જવા વિષે બહુ લાગી આવે છે.

પછી તો લાલિયાને બેલાન હાલતમાં ઉપાડીને ધંસ્પિતાલે લઈ જવામાં આવશે, એના ઢીંઢા ઉપર દવાઓ લગાવશે, ને આઠ દિવસમાં તો એ હરતોફરતો પણ થઈ જશે.

પણ એની તો બેલાની ય નામોશીમાં ખપશે. જેલનાં પ્રબળનો કંઈ ઓછાં વટદાર અને સ્વમાની છે, ભાઈ !

દુલ્હારામ પોતાની સબના ત્રીસે ત્રીસ ફટકા સલામ રહીને ઝીલશે એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક ફટકે એ 'રામ ! રામ ! રામ !' એવા ઉચ્ચાર કરશે. પછી બાપડા લાલિયાનો તો વકર જ નીકળી જશે ને ? પણ ભાઈ લાલિયા, ફિકર નહિ. 'ઓય બાપ !' અને 'ઓય મા !'ની નામદ્ ચીસોં પાડનારા ઘણા ય આંહી પડ્યા છે. આ ઘોડી અને આ નેતરવાળા મરાઠા મુકાદમના દિદાર માત્ર થતાં જ લેંકડો મૂકી જેલ—સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબના ચરણોમાં ખોખો ખોખો આંસુ ઠલવનારા, માફી માગનારા, મ્હોંમાં બેડો લેનારા પણ ઘણા પડ્યા છે. એ તમામના કરતાં તારી પાયરી

ચડિયાતી રહેશે. તું રંજ કરીશ ના, વીર લાલિયા ! અને તમે ત્રણે જણા ફરી કદી ગંધારી ભાજી ન ખાવાની હું પકડીને સહુને ઉશ્કેરી બેસતા નહિ.

પણ હું તો ભારી ઉતાવળી બની ગઇ. ફટકાની સબતું પ્રભાત પુટવાને હજી તો વીસ કલાકની વાર છે; ત્યાં તો મને એ વાતનો કોઇ ગઝબ ચરસ લાગી ગયો. મારી કલ્પનાની દુનિયામાં તો મેં ધરાઇ ધરાઇને આ લોહીની તેમજ માંસના લોચાની મહેફિલ માણી લીધી.

શું કહે ? હું તો કાંઇ ફટકા મારવાની ત્રિપગી ઘોડી કે નેતરની સોટી નથી થઇ શકવાની. હું તો રહી જેલ-ઓફીસની બારી. મારે મોઢને પરાયાનાં આવાં સૌભાગ્ય ભાળી ભાળી છાનાં છાનાં જલવાતું જ રહ્યું. પછી હું કલ્પનામાં એ મઝા ન ઉડાવું તો કહે શું ?

પણ આવે અવસરે હું જેમ જેમ વિચાર કહે છું તેમ તેમ મને આ જેલરો અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટો ભારી દુત્તા, પાક્કા, પાજી ને ખંધા લાગે છે. શા માટે તેઓ પોતે કદી પણ સોટી પકડીને ફટકાની સઝા સ્વહસ્તે નથી કરતા ? પેલા મરાઠા મુકાદમને થોડીક માફીની લાલચ આપીને તમે આ કામગરી કરાવો છો સાહેબ ! પણ આલોને હું તમને 'આઇ. જી. પી.' બનાવવાતું વચન આપું, એક વાર તો આ લાલિયાને આપ બંતે ઉઠીને ત્રીસ ફટકા લગાવો !

નહિ થઇ શકે તમારાથી. તમે તમારા અહેરા પર આઠે તંટલી કરડાકી ધારણ કરો ને, કાગળ પર ફટકાની સઝા

છો લખોને, પણ તમારા જીવનમાં એ તાકાત નથી. તમને આ સજાનો ઉંડો ત્રાસ છે. એ લોહીમાં તમે પોતાના હાથ ઘોળવા તૈયાર નથી. એટલે જ તમે ખડિયામાં ફક્ત કલમ ઘોળીને ખાકીતું આ ચશસ્ત્રી કામ મરાઠા મુકાદમ જેવા વીર માટે જ રાખો છો.

હું તો પૂછું છું કે પેલા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ ક્યાં છે? શહેરની કોર્ટમાં બેઠા બેઠા ઠંડે કલેજે ફટકાની સજા ચીતરનાર એ ન્યાયમૂર્તિને આંહી બોલાવોને! એના હાથમાં નેતર આપોને! એને પચાસ કદમ પરથી છલંગો મારીને નેતર વીંઝતા વીંઝતા આવવાતું કહોને? એક જ ફટકો મારવા દો, પછી જુઓ, એ પોતે જ મૂર્છા ખાઈને લોચ ઉપર પટકાઈ પડે છે કે નહિ? નરવીર મરાઠા મુકાદમ! આ બધા કરતાં તું કેટલો બધો બહાદૂર છે. હું તારાં વારણાં લેવા તલખું છું, પણ આ સળીઆ રૂપી મારા લોખંડી હાથને દીવાલે ઝંકડી રાખ્યા છે. પણ ધન્ય છે તારી 'પ્રેક્ટીસ'ને. પોચા દિલના માનવી તરીકેની તારી પાયરી પરથી પિશાચિતાની નીસરણીનાં અનેક પગથીઆં તને ઉંચે લઈ બ્લય એ મારી હુવા છે.

૯. દાકતર દાદા

સલામ દાકતર સાહેબ ! હું જેલ-ઓફીસની ખારી તમને સલામ કરું છું. તમારાં તો વારણાં લેવાના મને કોડ થાય છે. કોઈ મારા હાથ છુટા કરે તો હું ખાત્રીથી કહું છું કે તમારાં વારણાં લીધે મારી આ સાંધા-સુંધા વગરની લોખંડી આંગળીઓમાં પણ ટચાકા પુટે.

તમે કંઈ ઓછાં કષ્ટો ઉઠાવો છો દાદા ! ખીનઓ સમજતા હશે કે તમારું ગળું ગલોડામાં પાનપટ્ટી હોવાથી પુલાય છે, પણ સાચું કારણ તો એક હું જ જાણું છું. તમને તો ત્રાડો પાડી પાડીને કઠે સોજો આવ્યો છે. અને એ ત્રાડ પણ કંઈ જેવી તેવી ?

“લે જાઓ સાલાકો ચક્કી મેં ! ઉસ્કા ખુખાર ઉતર જાયગા !”

“જાઓ ડાલો સાલાકો રેંટ-પાટીમેં ! પેટમેં અચ્છા હો જાયગા.”

ઘાટીલાં રૂવાળી વાક્યો જીલને ટેરવે રમતાં થઈ જાય: દાકતરની મુખમુદ્રા સૌમ્ય, શાંત અને મરક મરક હસતી હોવાને જ ખોટો બહેમ ચાલે છે, તેને બદલે ‘અર્ધ ફ્રેન્દાર-અર્ધ બેલર’ જેવી વિકરાલ અને લુચ્ચી સિકલ બની જાય: દરદીને પંખાળવા પટાવવાના જે ઢોંગધતૂરા પેસી ગયા છે તેને બદલે ધાક ધમકી અને લાલ લાલ આંખો વડે જ અરધું દરદ દબાવી દેવાની. શક્તિ પ્રાપ્ત થાય: દવાઓને બદલે નર્ચા નિર્મળ જળ વડે જ બિમારી હટાવવાની બાહોશી આવે: અને જીવનમૃત્યુ વિષેની એવી લબ્ય ફિલ્સુફી લણી લેવાય, કે હવે દહીં જીવ્યો તોય શું? ને મર્યો તોય શું? એને સાદી શરદી હોય તોય શું, ને ડબલ ન્યુમોનીયા હોય તોય શું? એન્ડીફોલોસ્તીન વાપર્યું હોય તોય શું ને એક કોટડીમાં એને ફગાવી નાખ્યો તોય શું? દરદીને મળતું હૂધ તે ખાય તોય શું ને બાપડા પેલા થાકીપાકી લોથ થઈ જતા મુકાદમો આવીને મોડી રાતે એ હૂધનો હૂધપાક કરી જમી. જાય તોય શું? મરી રહેલ બિમાર કેદીને મળવા એનાં દૂરવાસી સગાંવહાલાં વખતસર આવી પહોંચ્યાં તોય શું, ને એના ખોળીઆને પુકી દીધા બાદ એક કાગળથી ખખર પહોંચડાવ્યા તોય શું? દવા, સારવાર, સુધામય શબ્દો, રોગીના તમ લલાટ પર ‘દાકતર દાદા’નો એક જ કરુણાળુ કરસ્પર્શ, અને આખરે અધૂરાં સાધનોની સારવારથી જીવ-ગીનો ત્રાગડો ન સાંધી શકાતાં, એ ‘દાદા! દાદા!’ કહેતી સુકાતી જીલ ઉપર ઠંડા પાણીની ન્હાની શી ટોચલી :— આવા આવા લાગણીવેડાની કરી જ લપછપ ન રહેવા દેનારાં જેલ-ધસ્પતાલનાં બેડ-વર્ષો તમને મુખારક હોને ઓ ખ્યારા દાકતર સાહેબ!

અને ધરાબર ખબરદાર રહેજો હો દાદા ! આ નવો જમાનો એવું વિચાર-વિષ પાવા, લાગ્યો છે કે દાકતરની ખુરશી સન્મુખ તો નથી કેાઇ ચાર કે નથી કેાઇ શાહુકાર-એ તો છે ફક્ત 'દરદી' : એના આચાર કે વિચાર સામે જોવાનું નથી દાકતરોએ : એનો રોગ લલે હો અકસ્માત, ગફલત યા તો ધરાદાપૂર્વકની બદફેલ જીંદગીનું પરિણામ-છતાં દાકતરની આંખોમાં તો એ રહે છે એક અસહાય શરણાગત રોગી: એવી શરણાગતિની ઘડીએ દરદીની અસહાયતાને લાગ દેખીને "તું તો એ લાગનો જ હતો. તારાં તો કામાં જ એવાં હતાં" આવા ટોંણા મારે તે દાકતર નહિ: મોતની છાયાને સામી આવી ઉલેલ દેખીને ગભરાઇ ઉઠતો રોગી દાકતરની સામે ગમે તેવા બકવાદ માંડે ને ગાળો ભાંડે એટલે "તને આ બધું તારૂં મોત બોલાવી રહ્યું છે" એવા બોલ કાઢનાર તે દાકતર નહિ: મરતાને પણ 'મર' કહે તે દાકતર નહિ: સાચો દાકતર તો આખરી ઘડી સુધી દરદી અને મૃત્યુની વચ્ચે ધલાજો કરતો ઉભો રહે, ને ધલાજનું સાધન ન હોય તો ચમની બિહામણી આંખોના ડોળાને આપરતો, રોગીને ધંધરનું ધામ યાદ આપતો, અને છેલ્લી લડાઈમાં જીવાત્માને સુલટ બનવા પડકારતો ખોળામાં માથું લઈને બેઠો રહે.....

ખી-ખી-ખી-ખી..... દાકતર દાદા ! આવી આવી વિચારઘેલછા ઉભી કરનારા આ યુગકાળને પડકારો પેલા કવિરાજના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દો વડેકે "ચલો ખારણાની બહાર ! આ જોદ્દો જુદો જી." જુઓ તો ખરા, જગલો કેદી ચોકખે-ચોકખો ચક્કી પીસવાની દગડાઈ કરીને એક દિવસનો

આરામ માગવા આવ્યો છે, તેને તમે શી રીતે છુટીનું સર્ટીફિકેટ આપી શકો? એનાં ફેફસાં નળણાં હતાં તો પછી એ આંહી આવ્યો શા સારૂ? ને માણસ્ટ્રેટે સજ્જ કરમાવતી વખતે એવો ક્યાં તામ્રલેખ કરી આપ્યો છે કે સજ્જની મુદત પૂરી થયે એને જીવતો એની ઓરતના હાથમાં સોંપવો? હવે એ ઝાડાપેશાબથી લલ્લંબ પથારીમાં “મારો ટપુડો! મારો ટપુડો!” ઝંખતો સનેપાતમાં દીકરાને સંભારે છે, તે વેળા શું તમે એના લલાટ ઉપર હુથેળી મૂકવા અને એનું ગંધાતું માથું ખોળામાં લેવા નવ્યો? આપણે તો ઘણું યે સમઝીએ છીએ કે જગલાનો રોગ કંઈ પ્રથમથી જ અસાધ્ય નહોતો. એને આરામ અપાયે હોત તો ત્રીજે દિવસે જ એ ઘોડા જેવો બનીને પાછો ચક્કીએ લાગી પડત. અથવા એ પટકાઈ પડ્યા પછી પણ પેલી દવાની શીશી ખોલી ન પડી હોત તો એનો ઉગાર થઈ શકત. પણ માણસ શું બહાર નથી મરી જતા? તો પછી આંહી યે શું ન મરે? બહાર તો એને આટલીયે દવા ન મળત.

બેશક તજાવત એટલો કે બહાર એ જગલો એની ઓરતને હાથે સારવાર પામતો, એના ટપુડા દીકરા અને દીવડી દીકરીની સામે મીટ માંડતો, એના લાઇપિત્રાઈને ભર-ભલામણ દેતો સદ્ગતિથી શરીર છોડત. પણ એટલે શું દાદા, તમારે ઉઠીને આંહી એની મા, બાયડી અને એના ટપુડા કે દીવડીના પાઠ ભજવવા? એંહુ દાદા, એવા ઢોંગ આપણે પરવડે નહિ. જેટલા સુંવાળા થઈએ એટલું આ લોકોને ગુન્હા કરવાનું પ્રેતસાહન મળશે. એ ધારાળા ફારાળા અને ભીલડાં ખીલડાં એવાં પાજી છે કે આવા સુંદર મકા-

નમાં અને આવી ખુશખોદાર પુલવાડી વચ્ચે મરવાની લાલચે પણ તેઓ ગુન્હા કરવા મંડી પડશે. વાસ્તે એને તો ઉત્તેજન આપવું જ નહિ. કામ લઈ શકાય તેવો કસ લાગે ત્યાં સુધી દવાદાર કરવાં. બાકી એને આંહી પૂરતી વેળા નખમાં ય રોગ નહોતો માટે છોડવાં પણ (નરોગી કરીને, એવી કોઈ અંધણી નથી. દક્ષતરમાં એના નામની સામે “ઈસ્તિપતાલે ગુજરી ગયો” એટલો શેરો થઈ જાય એટલે આપણે તો નિહાલ થઈ ગયાં.

કેવા બડભાગી છે તમે દાકતર દાદા ! જીંદગીમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં જ તમને એવાં સરસ બે વર્ષો મળી ગયાં કે જેણે જગતની કાળામાં કાળી બાણી તમારી સામે રજૂ કરી. તમને જગતમાં ક્યાંય અંપવા ન આપે એવી હેવાની અતનો ખ્યાલ ઠસાવી દીધો. પગલે પગલે તમને આ દુનિયા દોંગી, દગડી ને લબાડ જ દેખાયા કરશે. તમને કોઈનો ઇતબાર નહિ બેસે. તમને છેતરવા જ આવે છે બધા, એવી જાગ્રત મનોદશા રહેશે નિરંતર. દાકતર આપડો ઇશ્વરનો દૂત બનવાની કેશિષ કરી ધૂતાય છે, તેને બદલે તમે તમારી તખીખી વિદ્યાની સાથે પેલીસવિદ્યાનું તત્ત્વ જોડી શકશો. તમે ખાટી ગયા એ નૌજવાન દાકતર સાહેબ !

મને તમારા વિનિપાતની ખૂંટીક ક્યારે હતી, કહું ? જ્યારે તમે પેલા બે જીવાન રાજકેદીઓની જીવલેણ બિમારીમાં એક માસના અથાક યત્નો માંડયા હતા ત્યારે; જ્યારે તમે શરૂશરૂમાં સુંવાળું અંતર રાખીને આ દેશલકતોનું રોમેરોમ તમારા હાથની અમુલ્ય થાપણ ગણ્યું હતું ત્યારે.

હું ચીસેચીસ પાડતી હતી કે “લપટયા, ઓ અમારા બાંધવ, તમે નક્કી હવે લપટી પડયા.”

પણ ત્યાં તો તમે એ ધર્મની ઉંડી ખોપોમાં ગળડતા બચી ગયા. કેમકે કેદીઓનો તો રાફડો ફાંટયો. ઇસ્પિતાલ તો સર્વના હિલનમિલનની છુપી આશ્રય-ભૂમિ બની ગઈ. રાજકેદીઓમાં પણ દાદાગીરી કરવા ટેવાયલાઓ ધરાર ધણી બની બેઠા. પુલોની અધઉઘડી કળીઓ જેવા સુકુમાર કુમારો અને જીવનભરના આબર આધેડો, અશક્ત બુદ્ધાઓ, ગુલાબની પાંખડીઓ શી પગ-પાનીઓવાળા લક્ષ્મીનંદનો અને સાંઠીકડા સાથે હોડ કરતાં કલેવરો થકી શોભતા વિદ્વાનો : આણું જંગી દળકટક ન્યારે જેલમાં આવી પહોંચ્યું, ત્યારે પછી રસોડામાં તુવેર-મગની દાળ ગલરાઈને જળસ્વરૂપ બની ગઈ. જીવાર-ખાજરીના રોટલા કરવતે વેરવા જેવા થઈ રહ્યા. અપયો, આડા, મરડા, ઇત્યાદિની ખૂમ ખાલી. દૂધભાતના તખીખી ખોરાક માટે ત્રાગાં થવા લાગ્યાં. એ દળકટકમાં જેઓ વડા ગણાતા તેઓનું પ્રયાણ ઇસ્પિતાલના પલંગો તરફ વિના રોગે પણ વધતું જ ગયું. જીવતર ધરીને જેમણે કદી જીવારખાજરીનો સ્વાદ જાણ્યો નથી તેવા દૂધમલીઆઓ તમારી સામે હાકલો અવાજ કાઢતા ઉભા રહ્યા.

ક્યાં પેલા જગલા ફગલાની રાંકડી કાકલૂદી, અને ક્યાં આ હાકલારીના સ્વમાની શબ્દો ! તમારી સામે ખાલી આટલીઓ હુસે છે; તમારા માથા પર છેક પૂને બેઠેલા હાકેમનો કાળો ઓળો હથોડો ઉગામી ઉલેલ છે; અને પેલા જગલા ફગલાના ચિર સહવાસે તમારી જીભને અસૂક

બતના વળાક વળાવ્યા છે. પછી તો તમારી અકળામણુ કંઈક આવા શબ્દોમાં ઉચ્ચાર પામે જ ને!—

“તો પછી આંહી આવ્યા શું કામ?”

“આંહી કાંઈ સેનીટોરીઅમ થોડું જ છે?”

“કસરત કરોને, રોટલા પચી જશે.”

“શું મીસ્તર તમે દૂધભાત ખાવા સાટું થઈને આ ઢોંગ કરો છો?”

“આમને ચક્કીમાં ઉપાડી જાવ ચક્કીમાં, એટલે બધી ક્રિયાદ ટળી જશે.”

શાખાસ દાદા ! આ તમારી વાત મને ગમી. તમે પાછા આપણે સીધે માર્ગે ચડી ગયા ખરા. આપણી નજરમાં તો તમામ કેદી સરખા : ચાહે જગલો ખૂન-કેદી હોય કે ચાહે મધુસૂદન રાજકેદી હોય. વળી એકવાર જંગમાં ઝુકાવી બેસનાર જીવાનને તો એની ક્ષીશીઆરી બદલ આવા ટોંણા સારવાનો આપણને હક્ક છે. અને આપણા જેવા તો જેઓના હાથ નીચે ચાર ચાર ક'પાઉન્ડરો ચાકરી કરતા હોય તેવા જજરમાન દાકતર સાહેબો જેલની બહાર ભલે આપણી પૂજના અધિકારી રહ્યા, આંહી તો તેઓ પણ કેદી જ લેખાય ને? તો પછી તેઓ શા અધિકારે આંહીથી અમુક જ દવા માગી લઈ શકે? તેઓએ પણ આપણી જ સારવાર નીચે મૂકાવું રહ્યું.

મને તો દિવસરાત એ જ ફિકર થયા કરે છે દાદા, કે આ નવા યુગના હાથમાં જેલોની સત્તા સોંપાશે એટલે તેઓ જેલ-ઈસ્પિતાલોના વહીવટમાં ભયાનક પરિવર્તન કરી નાંખશે. એ નવા કારભારીઓ આવીને પ્રથમ તો પેલા રવિવારીયા હિન્દુ-મુસ્લીમ ધર્મોપદેશકોને રૂખસદ આપશે. આત્માના ઉદ્ધારને બદલે આ લોહી પૃ ને મળમૂત્રે ભરેલા દેહની સાચવણ ઉપર ભાષણો દેનારાને નોતરશે. ઈસ્પિતાલોમાં રોગીની સારવાર શીખવવાના વર્ગો કાઢશે. બદ્ધ ધનસો અને સીનેમાની ફિલ્મો બતાવી શરીરસુખાકારીના ઇલમો ભણાવશે. એકેએક કેદીને ભલી જીલે બોલાવી ચલાવી દાકતરો એના સાચા 'દાદા' બનીને રહેશે. ગંભીર માંદગી ભોગવતા કેદીની પથારીએ એના સ્વજનોને તેડાવી આકરી કરવા દેશે. ઓસડિયાની અછત હશે તો જેલની જ જમીન ઉપર વૈદકની વનસ્પતિઓ વવરાવશે. આખો દિવસ મજૂરી ખેંચનારા હબ્બર દોઢ હબ્બર જણુ વચ્ચે આજ તમે જે જ જીવાનો તૂટી મરતા મુંઝાઈ જઈ મિલ્લજ ગુમાવી ઘેસો છો, તેને બદલે તે વખતે એક જેલર એછો કરીને ત્રીજો તખીબ કાં નહિ વધારે ? અને એ દોઢ હબ્બર કેદીઓમાંથી જ પચીસ જણુને ચૂટી 'નર્સીંગ'માં પ્રવીણ નહિ બનાવે ?

આવી તો કૈક ઉથલપાથલો કરી નાખવાની રાહ ભેતો બેઠો છે આ નવલોહીયો નવો જમાનો. મને તો ધાસ્તી છે એા દાદા, કે તે દિવસે તો તમે પણ બદલી જશો. તમારા કલેબમાં પણ કુણાશ પેસી જશે. હું શું જુઠ્ઠી બહીક રાખું છું ? વચ્ચે શું તમે પોતે જ નહોતા પોચા

પડી ગયા ? ક્યારે, કહું ? પેલા એક સાહેબ થોડા મહિના આવી ગયા ત્યારે.

પહાડોના શિખર પરથી ઉતરેલો એ તો એક દેવદૂત હતો. કૌંસે અને વંશે એ ઇસ્લામીઓનો ‘હજરત’ હતો. શુદ્ધ આરબી ખાનદાનતું લાલ ગુલાબી લોહી એની શિરાઓમાં વહેતું હતું. એની મુખમુદ્રા પર ઝગારા મારનાર કેવળ દેહની તંદુરસ્તી જ નહોતી; એ તો હતી અંતરાત્માનો નિરોગિતા. એના ખાલક જેવા મહોંમાથી જનેતાના સ્તન પર તાણું ધાવેલ ધાવણુ ઝરતું હોયને જાણે, એવું હાસ્ય ઝરતું ને એવી જ વાણી ફેરતી. અરધા માથા સુધી ખેંચાયતું એનું લલાટ ધૈર્ય અને વિચારશીલતાનાં કિરણો પાથરતું હતું.

એને આવ્યાં ચાર જ દિવસ ઉગીને આથમ્યા ત્યાં જ શું આ કારાગૃહની કાળાશ ભોંડી પડીને નાઠી નહોતી ? ખુરાકોના દરવાબ દર પ્રભાતે પૂરેપૂરા ઉઘાડા મૂકાતા ત્યારે શું કેદીઓનાં હૈયાં નહોતાં થનગની ઉઠતાં ? “બાપ આવ્યો ! આપણો સગો બાપ આવ્યો !” એવા શબ્દો શું એકેએકના અંતરમાં નહોતા ગુંજતા ! એણે તો શાસન-સ્થાપી દીધું-શંકાને બદલે વિશ્વાસનું, દમદારીને સ્થાને સહ્ય સમજવટનું, અનુકમ્પાનું, વાતસલ્યનું.

ને છતાં એના શાસનકાળમાં જેલની શિસ્ત તો જરીકે તૂટી નહોતી પડી. એની ભલામથી ખૂનીકાકુઓ કોઈ વિકર્યાં પણ નહિ. કામકાજ ક્યાંય કમતી પણ ન ઉતર્યું. બંદીવાનોના દિવસો જાણે કે દોટમદોટ ચાલ્યા જવા લાગ્યા.

જેલને ખુણે ખુણે એના આત્માનાં અજવાળાં અજવાળાં છંટાઈ ગયાં.

એનાં એ માણસો : એટલી જ ઓછી દવાઓ : એનું એ જ દાળશાકનું પ્રમાણ : નવું કરવાની કશી જ સત્તા લઈને એ પહાડોમાંથી નહોતો ઉતર્યો. પરંતુ દોઢ હજાર અંદીવાનોને ભૂખ હતી કેઈ માયાળુ સુખના દર્શનની, માયાળુ બોલની, માયાળુ વર્તાવની : એ ભૂખ આ નેકપાક ડાહ્યા મુસ્લીમે લાંગી.

કદાચ કેઈ કેઈ લાલિયો, અલીખાં કે પેથો કેદી એને છેતરી ગયા હશે. જાણીખુઝીને એણે પોતાની જાતને છેતરાવા દીધી હશે. પોતાની જાતને કેઈક વાર છેતરાવા દેવામાં પણ મહાનુભાવતા રહેલી છે.

નહિ તો એની આંખ શું તમારા કરતાં ઓછી ચક્રાર હતી દાદા ? એની ત્રાડ શું ઓછી ખુલાંદ હતી ? એના કદાવર શરીરમાં રૂવાળ શું જેવો તેવો ભર્યો હતો ? એનો એક ગડદો કે એની એક પાટુ ખમી શકે તેવો કેઈ વજ્રકાય કેદી હતો શું આ કારાગારમાં ?

આર મહિનાનું સ્વપ્ન દેખાડીને એ તો આલ્યો ગયો પાછો પહાડો ઉપર. બલા ટળી ! પણ હું તો કંપી રહી છું એ જ ખૂટકે મારા જાની દોસ્ત દાકતર દાદા, કે આવો આવો અકકેક આદમી નવી સત્તાઓ લઈને નવા કાર્યક્રમો સાથે જે દિવસે પ્રત્યેક જેલ ઉપર ઉતરશે, તે દહાડે તમારા જેવા જીવાનો તો ઝટ ઝટ પલટી શકશે, પણ મારા જેવી પોણોસો સો વર્ષોની ડોકરીનું તે દહાડે શું થશે ? મારાં આંસુનાં જવાહિર ખંધાં લંટાઈ જશે ને ?

૧૦. 'ઝોર કુછ ?'

“**દા** કપડકી સઝા તુમકો !

“ઝોર કુછ ?”

“ચુપ રહો ! હાથઝેડી ડાલો. લે જાવ ઇસ્કુ.”

“ઝોર કુછ ?”

“એસાં ? પાંઉઝેડી.”

“ઝોર કુછ ?”

“દો દિન કાંજી.”

“ઝોર કુછ ?”

“આડી ઝેડી.”

“ઝોર કુછ ?”

“લે જાવ યે બદમાશકો. કલ પચીસ ફટકા લગાઓ.”

દરવાજાની અંદર આજ સોમવારને સવારે આ ફટકાની પેટીની શી તડાફટી ખોલી રહી છે, હેં ભાઈ હતુ-મંતસીંગ દરવાજા !

હાં હાં, આ તો કેદી નં. ૪૦૪૦ નો, સાહેબની સન્મુખ આજે ખટલો થયો છે. નં. ૪૦૪૦ શું આટલી બધી ખુમારીથી ‘ઝોર કુછ’ ‘ઝોર કુછ’ કહેતો સજાઓ માગતો ગયો ? ને છતાં સાહેબની તપતી જતી ત્રાડોની સામે એ કેદીએ શું આટલી બધી ખામોશ ધરી રાખી ? ‘ઝોર કુછ’ ના એના સ્વરોએ આખર સુધી પોતાનું સમક બદલ્યું જ નહિ ? સાહેબની આંખનાં ચશ્માંની આરપાર પણ બ્યારે લડકા ઉઠતા હતા ત્યારેય નં. ૪૦૪૦ની ભારેલી લઘૂ અદીઠી અને એવી ને એવી સખૂરીથી જલતી રહી !

એક એક ટંકના જે જે રોટલાથી પણ ભૂખ્યો રહી જતો કેદી નં. ૪૦૪૦: કેદમાં આવ્યો ત્યારથી જ ચક્કી પીસતાં પીસતાં એ ગમાર લુખો આટો ફાકી જતો હતો. એક દિવસ એની આ લયંકર ચોરી પકડાઈ ગઈ. એની નાની શી કસૂરને માટે સુકાદમે એનું કાંડું ખાલી, એની કાકલૂદીની અવગણના કરી, એને કાયદાકાનૂનની સમજ પણ પાડયા વગર બ્યારે વડા હાકેમની પુરસી સન્મુખ ‘ખટલો’ કરી ઉભો રાખ્યો, ત્યાં સુધી એને લાજ હતી, ડર હતો, કમ્પ હતો. પણ પછી તો એણે સજાનું માપ એક વાર માપી લીધું. ખીલ વાર અને ત્રીજી વારને ખટલે બ્યારે એને પૂછયાગાછયા વિના ડાકુ સુકાદમની ફરીઆદ પરથી ઉપરાઉપરી સજાઓ અપાઈ: અને મંગળવારને મંગળ સુરતે એને ફટકા લગાવવામાં આવ્યા, ત્યારે પછી બસ કેદી નં. ૪૦૪૦ ફાવી ગયો, નિહાલ થઈ ગયો.

એને ત્રિપળી ઘોડી ઉપર તદ્દન નગ્ન કરીને, લાંગોટ પણ ઉતારી લઈ, એનાં ઠીંઠાં ઉપર જે લીલી દવા ચોપડવામાં આવી તે દાકતર દાદાની જ બનાવેલી દવા : પછી લીંટવું ભીંતું પોતું એ ફટકા પડવાની મુલાયમ જગ્યા પર લગાવ્યું તે પણ દાકતર દાદાએ જ લગાવ્યું. પછી પેલા પહેલવાન પઠાણ મુકાદમની પાસેની બે નેતરની સોટી ભીંજવવામાં આવી તે પણ એ દાદાએ જ બનાવેલી લીલી દવા વડે. પછી એ વીંઝી વીંઝીને ચગાવેલી સોટી જ્યારે એક, બે ને ત્રણ ફટકે તો પેલી લીંટવું પોતું ઉતરડી, ચામડી ચીરી, લોહીમાંસના ભર્યા સરોવર સમાન એ નં. ૪૦૪૦ના ઠીંઠાંમાં હુર ફડકે જળકીડા (અરે અરે રક્તકીડા) કરવા લાગી, ત્યારે પણ દાકતર દાદા જ પાસે ઉભા રહી, એ ચીરાને તપાસી હુકમ આપતા હતા કે ‘ચલાવો ! ફિકર નહિ, ખમી શકશે.’

પાંચ ફટકા વટાવી ગયા પછી તો નં. ૪૦૪૦ સમાધિસ્થ થઈ ગયો હતો. પરંતુ પછી જે વેળા એને જાગૃતિ આવી તે વેળા એણે જોયું કે પોતે ક્યાં હતો, અને પોતાની આ દશા કરનાર મુખ્ય માણસ કોણ હતો.

પોતે હતો ઇસ્પિતાલમાં. ત્યાં દાકતર દાદા કેવા ખ્યારથી એનાં ચીરાએલ ઠીંઠાં પર મલમપટા કરતા હતા ! ઘોડી પરથી છોડયા પછી ત્યાં ને ત્યાં પાટાપીંડી કરી એને એ નિદ્રસ્થ અવસ્થામાં જ ઝોળીએ નાખી લેવારાવી આવનાર ‘પણ’ દાકતર દાદા જ હતા. વળી દાદાએ જ કહ્યું કે “દોસ્ત, આજથી આઠ દિવસ સુધી તને દૂધ ઉપર જ રાખવાનો છે.”

આમ છતાં એ નં. ૪૦૪૦ શા સાડ સાબો થયા પછી દાકતર દાદા ઉપર જ દાંત કચકચાવીને મુકકો ઉગામતો હતો ! શું દાદાએ ચોપડેલી પેલી લીલી દવાનો હેતુ ફટકાની વેદના વધારવાનો હતો ? પોતું લગાવ્યું તેથી જ શું એના ઢીંઠામાં પહેલે ફટકે કાળી લાય ઉઠેલી ? અને કેદી પૂરા પંદર ફટકા ઝીલવા સશક્ત છે એ ખાત્રીપત્રક દાકતર દાદાએ દીધેલું એમાં દાદાનો બાપડાનો શો અપરાધ ?

“હાથમાં આવે તો ટોટો જ પીસી લઉં દાકતરને; છોડું નહિ. ભલે ફાંસીએ લટકાવે !”

આવા અસ્પષ્ટ બોલ નં. ૪૦૪૦ના બે હોઠ વચ્ચે ફૂકડાટ કરી રહ્યા છે. કેદી બેવફૂર સમઝી શકતો નથી કે આમ તે શા માટે કરવામાં આવ્યું. એ મનમાં મનમાં પૂછે છે કે અલ્યા ભૈ ! મને દવા કરતા કરતા ફટકા મારો છો : ફટકા મારતા મારતા દવા કરો છો : એક તરફ જલ્લાદને ઉભો રાખો છો ને બીજી તરફ ઉભા રાખો છો દાકતરને. પહેલાં પ્રથમ જાણે કોઈ સાત જન્મોનાં વેર વાળવાં હોય તેટલા ઝનૂનથી માર મારો છો ને પછી પાછા પાટાપીંડી કરાવો છો. પહેલાં ઘોડી પર મારો વધસ્થંભ લજવો છો ને પછી ઝોળી પર પોઠવાનું માન મને આપો છો : પહેલાં પૂરો રોટલો પણ દેતા નથી, ને પછી પાછા આઠ દિવસ સુધી દૂધનો આહાર આપો છો. તે કરતાં મને તમારી ઘંટી પીસતાં પીસતાં આટો ખાવો ન પડે તે સાડ એકાદ રોટી વધારે આપી હોત ?

આ તે તમારી કેવી અદ્ભૂત સમતોલનીતિ ! કેટલી અદલ ઇન્સાફીઅત ! ધન્ય છે એ ફટકાની સજાના કો’ પરમ

અને દાકતર દાદાનો ટોટો તારે પીસવાની જરૂર જ નથી. તું નક્કી માનજે, એનો આજનો દિવસ કડવો ઝેર થઈ ગયો. એને આજે ઘેર જઈ ખાવું ભાવવાનું નથી. મરચુંકોથમરી નાળીને પતિની માનીતી અડદની દાળ પકાવી વાટ જોતાં એઠેલાં દાકતરાણી આજે દાકતર દાદાનાં નયનોનું અમી દેખવાનાં નથી. એની નાની દીકરી અરૂણા-વરૂણા-લતિકા-કે મંજરી-જે હો તે નામની-આજ આપાના હોઠની ચુમી પામશે નહિ. દરેક કામમાં ને સ્થાનમાં તારા ઠીઠાના માંસના લોચા જ એની નજર સામે તરવરી ઉઠશે ભાઈ નં. ૪૦૪૦ ! એની ખીંતી ઉપર લટકતો કાળો એવરકોટ આજે સત્રિયે એને તારા, ઘોડી પર ઢળી પડેલા સુર્ષિત કલેવરનું જ સ્મરણ કરાવશે.

૧૧. એક નવી યોજના

એ ભાન ખોળીઆ ઉપર ફટકાના પ્રહાર ! આપણા કારાગારની કેવી અનિર્વચનીય અને અજોડ એ શિક્ષા છે ? તમારો મત ગમે તે હો ભાઈ નં. ૪૦૪૦, પણ ફાંસીની સજામાં એ નવીનતા તો નથી જ. આની તો ખુબી જ ન્યારી છે. આનું તો દૃશ્ય જ રોમન સંસ્કૃતિના બહોળલાલી કાળના પેલા ગુલામોના તમાશાને ય અંખપમાં નાંખે તેવું છે.

અમારો રાજકેદી કહે છે કે સંસ્કારવંત રોમન પ્રબની એ ઉત્સવઘેલી મેદની વચ્ચે ચો ભાઈ નં. ૪૦૪૦, તારા કરતાં તો ત્રણગણા વધુ રુદ્રપુદ્ર, સુડોલ અને બેરાવર ખખે ગુલામોને ખુનખાર દંદ્ર ખેલવા સર્કસમાં ઉતારતા. ખાસ આ ઉત્સવને સારુ જ ખવરાવી પીવરાવી મદ-મસ્ત બનાવેલા એ ખેઉ ગુલામ ખાંધવો કેવા સરસ ઝનૂનથી લડતા ! પોતાની વચ્ચે કશું ય અંગત વૈર ન હોવા છતાં કેવળ આ ઉત્સવને રસભર્યો બનાવવા સાડ એ ખેઉ પોતાની વચ્ચે બનાવટી ઝનૂન ઉભું કરતા, ભાલે અને તરવારે એકબીબનાં શરીરો ભેદતા. એ સામસામાં શસ્ત્રોની હુલ્લો:

પડે તેમાંથી લોહીના પુવારા ઉછળતા, એ રાતા પુવારા
 નિહાળી નિહાળીને હબરો રોમવાસીઓ કેવા હુષ્કારો
 થઈ થઈ, તાળીઓ પાડતા !

ખાસ કરીને કેમલાંગી રોમન વસ્ત્રારીઓ કેટલું
 બધું ઉત્સવ-સુખ આ શોણિત-પુવારાઓ વિશે
 નિરખીને પામતી હતી !

નવીન તો એ છે કે નં. ૪૦૪૦ને ઘોડી પર ખેલાનીની મધુરી નીંદ આવી ગયા પછી પણ ફટકા પડ્યા કરે છે ! આયું એક પણ રસતત્ત્વ હોય તો ખતાવો મને પેલા રોમન તમાશાની અંદર.

હું તો ખાત્રી આપું છું કે લોકો આ ફટકા-ઉત્સવને માણવા ખૂબ ખેંચાઈ આવશે. સન્નારીઓ પણ અનેક આવશે. અને આપણે તે લોકોનાં હૃદયોને આઘાત ન પહોંચે તે સારૂ પ્રથમથી જ એવી જાહેરાત કરશું કે આ મારની વેદના, ચીસાચીસો, લોહીનાં છાંટણાં, માંસના ચુંથા, મૃત્યુ સમાન મૂર્છિત દશા, ઇત્યાદિ તમામ તમાશાને અંતે કેદી પાછો દૂધ, દવા અને ચુંવાળી સારવાર પામે છે; આઠ દિવસે તો હુતો તેવો ને તેવો 'તગડો' બની કામે ચડી જાય છે; આમાં સરવાળે તો કોઈને મરવું પડતું નથી; ફટકા ખાનાર તેમજ મારનાર પાછા તમામ ખુન્નસ વિસરી જાય છે. એ રીતે આ તમાશો તો પેલા રોમન તમાશા કરતાં ખૂબ ખૂબ વિવિધતાભર્યો, પ્રેમમય ને દયામય છે.

ને તેમ છતાં ય તાત્કાલિક ઘાતક્રીપણાના એ દૃશ્યથી જો કદાપિ પ્રેક્ષકોનાં અંતર આક્રમણ બની જાય એવું લાગતું હોય, તો આ ફટકા-તમાશો ઉકલી ગયા પછી તૂર્ત જ ત્યાં સંગીતના જલસા, સીનેમા, નૃત્યની મહેફિલ વગેરે ગોઠવી શકાય. પીણાં અને નાસ્તો પણ પિરસી શકાય. શા માટે નાહું ? અમેરિકાં દેશમાં ગોરાઓ સીદીસીદણોને બબ્લર વચ્ચે જીવતાં બાળી નાખવાનો જલ્સો પૂરો કરીને પછી તૂર્ત જ કેવા ખાણીપીણી કરવા હોટેલોમાં આલ્યા જાય છે !

મારી તો જીકર આટલી જ છે એ લાઇ નં. ૪૦૪૦, કે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અજોડ અને જુક્તિમય આ ફટકા-કીડાને દુનિયાનાં રાજશાસનની એક અમૂલ્ય શોધ અને સિદ્ધિ તરીકે જલસાતું સ્થાન આપી સદા જીવતી રાખવી તથા તેમાંથી સહેજે સહેજે મળનારી લાખો રૂપૈયાની આવક વડે થોડું વધુ લશ્કર ઉભું કરવું, કે જેથી અનેક ખેકાર જીવાનોને રોટલી આપી શકાશે. તારા જેવા ફટકા ખાનારને પણ રૂપીઓ આઠ આનાતું મહેનતાણું આપી શકાશે. દાકતર દાદાને પણ અહીં બે વર્ષ સુધી પ્રાઇવેટ પ્રેક્ટીસ નથી, તો તેને ય બક્ષિસ અપાય.

આમ બધી બાબુથી વિચાર કરતાં આ ફટકાની મહેફિલ મને બહુ વહાલી ને ઉપયોગી લાગે છે તેથી જ હું ફરી ફરી એનાં ગુણગાન ગાયા કરું છું અને મારા એશી વર્ષના અનુભવમાંથી આવા તંગીના કાળમાં નાણાં રળવાની તરકીબ દેખાડું છું.

માટે એ લાઇ નં. ૪૦૪૦ ! તું આમાં બાપડા દાકતર દાદા ઉપર દાંત પીસતો ના. તું એ બાપડા મરેલાને શું મારવાનો હતો ! તારા જેવાએ તો અકકેક દિવસની ઢાંગ-લીલા વડે એની જીવાનીની ખુમારી હરી લીધી છે. તારી અને તારા ગોઠીઆએની કરામતોમાં એ ગુંચવાઈ ગયેલ છે. શરીરના અનેક સુંવાળાં અંગો ઉપર ક્યું ઘાસ અથવા કયા વેલાનાં પાંદડાં ઘસવાથી લલોલા ઉપડે તે તમે સહુ શીખી ગયા છે. એવા ઇલમો અજમાવીને તમે દાદા સામે તમારા લોહીલોહાણુ સોજા દેખાડતા ઉભા રહો છો. તમારાં

શરીરોની એ ઇલમો વડે કરેલી અનદશા દીડી ન નવ્ય તેવી હોય છે. એથી છેતરાઇ છેતરાઇને દાદાએ ણાપડાએ તમને ઘણી ઘણીવાર રેંટ ચક્કી કે સ્ટેશન પાટીનાં કામો-માંથી છુટી અપાવી. ઘણા રોજ ઇસ્પિતાલના ખાટલા તમને ખુંદાવ્યા.

પણ હવે તો દાદાની યુદ્ધિને તમે ખરાખર અટવાવી દીધી છે. સાચી અને ઘનાવટી બિમારી વચ્ચેનો ભેદ એ પારખી શકતા નથી. તમે જઈને દયામાણું મહાં કરી ખડા રહો છો કે તૂર્ત જ દાદા તમારા ઉપર તર્કટનો જ અદેશો આણીને ત્રાડ પાડી ઉઠે છે: સુકાં સાથે લીલાં પણ સળગે છે દાદાના એ કેપદાવાનળમાં.

“લે નવ્યો સાલાકો ચક્કીમેં, ઉઠા નવ્યો રેંટપાટીમેં !” એવી દાદાની સિંહ-ગર્જનાઓ ઉઠે છે.

દાદા ! હું તમારાં વારણાં લઉં છું. અનેકનાં આંસુઓની ઘોળેલી મારી કંકાવટીમાંથી હું તમારે ભાલે આંદલો કરું છું. આશીર્વાદ આપું છું કે નં. ૪૦૪૦ જેવા અનેકને ફટકા-ઘોડી પર બંધાવવાનો તમે લહાવો પામો !

૧૨. જોર કિતના ?

૬

નં. ૪૦૪૦ જ્યારે અહીં ઓફીસમાં આવે છે ત્યારે હું ખુશખુશાલ બની રહું છું. એ તો મહારાજ બન્યો છે મહારાજ. એને ડર ગયો છે. કેદીઓને થરથરાવી દીલા પાડી નાખનારી તમામ સજાઓનો સ્વાદ એણે કરી લીધો છે. સજા રૂપી તમામ તલવારોની ધારને એણે ખુંડી કરી નાખી છે.

એક પછી એક સજાને હસતે મોંઘે વધાવાંને ‘ઓર કુછ?’ કહી નવનવા સરપાવ માગતા જતા એ કેદીએ જેલની સત્તાને છોટી કરી બતાવી. તમામ સજા એક પછી એક અને સામટી, જેમ ફરમાયેશ થઈ તેમ તેણે લોગવી બતાવી. નં. ૪૦૪૦ મરણીયો બન્યો એટલે તો ઉલટું એનામાં પડેલું ગુપ્ત દૈવત પોલાદ જેવું અલેદ્ય બન્યું.

આજે એ સહી લેવાની શક્તિએ એને જગતના ચક્રવર્તીની ખુમારી આપી છે. એ કોઈ મુકાદમને, વૉર્ડરને, જેલરને કે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને ગનકારતો નથી. કારાગારના કરવતના ઢાંતા એણે એક પછી એક લાંગી નાખ્યા છે.

ને હવે તો પગમાં ઘેડી પહેર્યા વિના એને ગમતું નથી. એક જ પગે ખાંધવામાં આવેલી દમ શેર સાંકળના રણ-ઝણાટ કરતો એ ન્યારે દરવાજે આવે છે, અને દરવાજો એની સામે જોઈ રહે છે, ત્યારે એ અકસોસ કરતો કહે છે કે—

“નહિ નહિ, આ એક જ પગની ઘેડીથી મને મજા નથી પડતી. ચાલવામાં દમામ ક્યાં દેખાય છે? અરે યારો, મુઝકો દોતું પાંઉમેં આડા-ઘેડી દિલવા દો! આહ, આડી-ઘેડી પહેરીને પડોળા પગે ચાલવામાં કેત્રી તખીયત ખુશ હોતી હે! છાતી કાટીને પહેલવાનની માફક ચાલી તો શકાય! આદમીના બદન જેવો મરોડ તો લાગે!”

—ને સાચેસાચ એ નવો ગુન્હો કરીને આડી ઘેડી મેળવ્યે જ રહે છે. પણ એ શું કમ શોખીન છે! સારામાં સારાં વિદ્યાયતી નળીઆંનાં ઠીકરાં વીણીને એનો હુંદો કરી પછી નં. ૪૦૪૦ પોતાના આરામના સમયમાં ઘેડીને ઘસ્યા જ કરે છે. પણ ઠીકરાંથી કાઢેલો અળકાટ એને મંતોપી શકતો નથી. માથું ધૂણાવીને એ બગડે છે કે:—

“નહિ નહિ, આ નહિ ચાલે. રૂપાની ચમક ન આવે ત્યાં મુઘી જગર ન માને.”

ત્રીપડા જેવી પોતાની આંખે એ ચારે તરફ નજર કરે છે. પછી એને ઇલમ યાદ આવે છે. લુહારકામના કારખાનામાં જઈને એ કાનસની ચોરી કરે છે.

પોતાની પછવાડે શું બની રહ્યું છે તે રજેરજ જાણતો હતો. ય નેલર આપકો જાણે કે ખહેરો બની ગયો છે. કોઈ પણ વાતે નં. ૪૦૪૦ ત્યાંથી ખસે એની વાટ જોતો નેલર દરવાજાની બહાર ચાલી નીકળે છે.

કમખખતી થઈ, ભાઈ નં. ૪૦૪૦ ! તારી આ ખુમારીને એ પ્રસરતો પ્રસરતો ખીજ તારા જેવાઓને લાગ્યો તે તો ઠીક, પણ એ તો જતો ચોંટ્યો છે આ નવા મુંડાયેલા બાલકેદીઓને પણ. વિક્કરવા માંડ્યા છે પેલા નમૂછીઆ છોકરાઓ. નં. ૪૦૪૦ ની માફક એ લોટ ફાકી જતા નથી, કાનસ ચોરતા નથી, ખીજ ગુન્હા કરતા નથી; પણ અપમાનકારક હુકમો ન ઉઠાવવાની ખુમારી બતાવે છે. ઉભડક પગે ‘ફાઈલ’માં બેસવા સુધીની વિધિ તો એ ખમી ખાય છે, પણ એની ચે ઉપર ન્યારે—

“પાંઉ પર હાથ !” એવી હાકલ સુકાદમ મારે છે, ત્યારે આ છોકરાઓનું કોણ જાણે કંઈ ઉડી દૃઢ્યગુફામાં સૂતેલું સ્વમાન જાગી જાય છે.

“નથી મૂકતા, પગના પોંચા પર હાથ મૂકીને હુમે આ ખુનીડાકુઓના સર્કસમાં લખવા નથી માગતા.”

“નીચી મુંડ નથી રાખવાના અમે.”

“ઇન્સ્પેકશનને ટાણે હોઠ લાંબા તાણી રાખીને દાંત બતાવવાની ડીલ અમે નથી કરતા.”

“નથી કરતા, નથી કરતા, નથી કરતા એ બધી અમારી માનવતાને નીચે પછાડનારી ક્રિયાઓ. જા તારાથી થાય તે કરી લે.”

“ચલો, ચલો ખટલા કરના હે તુમારા !”

“ખટલો” એટલે તોહમતનામું અને નશ્યત. દર રવિવારની રાત એટલે આ નમૂછીઆ લડવૈયાઓને માટે કતલની રાત. કેમકે સોમવારે પ્રભાતે તેઓનું સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને હાથે ઇન્સ્પેક્શન. એ ઇન્સ્પેક્શનને ટાણે બસ ‘ખટલા’નો કોઈ હિસાબ નહિ.

સા’બ ! યે હુકમ નહિ માનતા.

સા’બ ! યે કામ નહિ કરતા.

સા’બ ! યે સામને બોલતા.

કોઈ અનુભવી અને કાબેલ સોર્ટરના હાથમાંથી ફેંકતા કાગળોની ઝડપે અમારા હાકેમ સાહેબના હોઠમાંથી એક એક પછી એક સઝાઓ વહૂટે છે. અને આ નમૂછીઆઓ ‘નથી કરતા, બસ નથી કરતા !’ એવો તોર રાખી કેવી કેવી સઝાઓ સ્વીકારી લ્યે છે ! સઝા તો સ્વીકારે છે, પણ સઝાની ઠેકડી કરીને આપણો સહુનો મોલો હણે છે એ મુકાદમ લાઈઓ !

ટાટ કપડાં આપીએ છીએ, તો ‘ચાઈના-સીલક’ કહીને પહેરે છે.

કેદીનાં ચગદાં ચોડવા આપીએ છીએ તો ચકચકિત માંજીને મહોં જોવાના અરીસા બનાવે છે !

‘અંધારી ખોલી’ માં પૂરીએ છીએ તો ચોપડીઓ વાંચવાનો વૈભવ માણે છે. જે લગ્નપ્રાર્થના આપણે ધુરા-કોમાં ગાવા નથી દેતા તે તો તે લક્ષ્મણીએ જોવડી દાઝે ત્યાં પડયા પડયા ગાય છે. અને અક્સોસ, આકાશનાં ચાંદરડાં સાથે મુંગી વાતો કરે છે. બારણાના કાળા કીટોડા જેવા સળીઆ સાથે મહોળત કરે છે અને.....આપણા ઝીણાખોલા જેલરને તેઓ ‘ફૂંજા’ નામ આપીને જુલમોની તમામ કડવાશનો વિનોદ બનાવી કાઢે છે.

હવે બસ એક ફટકાની સજા તેઓના ઉપર પડવી બાકી રહી છે.

પણ એ મારી ત્રિપગી ઘોડી બહેન ! તારો મોસો જો તૂટશે, તો ડર જેવું શું બાકી રહેશે આ આપણી દુનિયામાં !

નં. ૪૦૪૦ નો રંગ ચડતો જાય છે આ નમૂઠીઆઓને. એકેએક સજાનો સ્વાદ અમારે લઈ જોવો છે એવું એ બધા અંદરોઅંદર ખોલ્યા કરે છે. પાંચ નં ફટકે લાન ચાલ્યું જતું હોવાની વાત જાણ્યા પછી તો તેઓ ખૂબ જોશમાં આવી ગયા છે. હસતા હસતા તેઓ ગાય છે કે:-

“દેખ લેંગે નેર કિતના

બાબુએ કાતિલમે’ હે !”

૧૩. હુરામના હુમલ

ત્રિવેણી ડોશી આવીને દરવાજાની અંદર ચોટલા ઉપર બેઠી છે. વરસાદમાં લીંબડલા પંખીની માફક કાળો સાડલો સંકેડીને શિયાળાની પ્રભાતે બેઠી છે. ત્રિવેણી ડોશી આડું અવળું ભેટી નથી, હલતી કે ચલતી નથી. આ હું જે રીતે બેઠી છું તેવી જ નિર્ભય રીતે બેઠી છે.

હનુમંતસીંગ દરવાજા ! તમારા હાથે આજ બે લાખ ને ત્રીસ હજારની વાર તાળામાં આવી ફેરવો, દરવાજાની ખારી ઉઘાડો, બહાર મોટરની જેલ-ગાડી ત્રિવેણી ડોશીને શહેરની કોર્ટમાં તેડી જવા સાડ આવી ઉભી છે.

ત્રિવેણી ડોશીને સવારની ખોરાકીના બે રોટલા અહીંથી લેવા બંધાવ્યા છે, પણ ડોશીનો મિજાજ કંઈ કમ છે ભાઈ ! રોજેરોજ એ તો પીંજરાગાડીમાં ચડતી વેળાએ પોતાના બન્ને રોટલા બહાર ઉભેલાં ફૂતરાંને નીરી દિયે છે. આખો દિવસ એનો મુકદ્દમા ચાલશે, નહિ ચાલે તો પણ એને તો સાંજ સુધી કોર્ટમાં તપવું પડવાનું. આમ ત્રણ ચાર મહિનાથી ચાલે છે, હજી કેટલા ય દિવસ ચાલશે, ત્રિવેણી

ઢોશીનાં કોઇ સગાંવહાલાં ત્યાં આવતાં હુશે તો કદાચ પહેરેગીરની રજા લઈને એને દાળીઆ મમરા દેતાં હુશે, ને નહિ હોય કોઇ, તો ઢોશી સાંજરે પાછી આંહી આવીને રોટલામાંથી કટકી કટકી મમળાવીને પાણીના ઘુંટડા સાથે પેટમાં ઉતારશે. ત્રિવેણી ઢોશી બામણી ખરીને, તેથી આંહીના રોટલા શહેરમાં લઈ જઈને શે ખાય ?

ત્રિવેણી ઢોશીને એના ગરીબડા દિદાર પરથી દોરવાઈને તમે કોઇ નિરપરાધી કે દયાપાત્ર ના માની લેતા હો કે ? એના ઉપર તો સુકદ્દમો ચાલે છે એક ખૂનનો. ને ખૂન પણ કંઈ જેવું તેવું ?

પઠાણુ જેવા પઠાણુવું ખૂન. પઠાણુ બાપડો ગામડાંના દોંગા ખેડુતોને દયા બાઈને વ્યાજે નાણાં ધીરતો'તો, અને પાક તૈયાર થાય ત્યારે ખોટુકલી ખોટુકલી છુરી દેખાડીને ખેડુતો કનેથી વ્યાજ સુદ્ધાં નાણાં માગતો; બાપડો લાલ લાલ ડોળા ફાડીને કાકલૂદી કરતો; ત્રેવડ ન હોય તેવા ખેડુત કનેથી વહુદીકરીઓનાં શિયળ માગી લઈને પણ ચલાવી લેતો; અને આ પાણુ દગલબાજ ખેડુતોના ફાંસલામાંથી ઉગરવા સાડૂ બાપડો ગામેગામના અમલદારોને ગાય જેવી પોતાની ગરીબ જીંદગીની રક્ષા માટે હુમેશાં સાધેલા રાખતો. સહુની સાથે એને તો હૈયા સામી હેતપ્રીત હતી.

પણ કોણુ જાણે શું. ચે ઝનૂન. ચડી ગયું આ. ત્રિવેણી બામણીને તથા એના ગામના પંદર ઘાતકી ખેડુતોને, કે સોળે. જણાંએ મળીને બાપડા રાંકડા; અચ્ચરવાળ, હેતાળ

અને પરાધે જીવન સમર્પણ કરી રહેલ એ શાહુકાર પકાણું ઠંડે કલેજે કાસળ કાઠી નાંખ્યું.

ગંગા નદી નક્કી અવળી વહે છે. નહિ તો એક પ્રાહ્મણી ખુઠ્ઠી ઉઠીને પકાણુ—હત્યા જેવું પાપ કેમ કરી બેસે? એથી ચે વધુ અચળો તો મને કાલે થયો. વીસ જ વર્ષની એક ખીજી પ્રાહ્મણી આવી. ઘાટીલો ગોરો દેહ : મ્હોં ઉપર દીનતાભરી માધુરી : હાથમાં બે મહિનાનું બાળ. બે અંદુકધારી પોલીસોએ આવીને છ મહિનાની સળવાળી આ એારતને જ્યારે દરવાજે સુપ્રત કરી, ત્યારે અચારે જેલર એના મ્હોં સામે તાકી રહ્યો. અણુસાર પારખી. બોલી ઉઠ્યો—

“ઓ હો હો, ત્રીજી વાર તું આવી પહોંચી. બાળકને રઝળતું ફેંકી દેવાના ગુન્હા બદલ આ તારી ત્રીજી યાત્રા ! તને કંઈ દયા છે કે નહિ ?” પેટના બાળકને તેં ત્રણ ત્રણ વાર સડક ઉપર ચગદાતું મૂક્યું !”

“નહિ સાબ ! નહિ સાબ !” અચારે પ્રાહ્મણુ કારકૂન મારી આરખાર પાનની એક વધુ પિચકારી ઉડાવતો બોલી ઉઠ્યો : “ઓ લડકા ઉસ્કા ધનીકા નહિ હે, ચે તો હે વિધવા. ઇસ્કુ ચોર લડકાકુ કયા ? હોયગા કોઈ મુસલમાનકા, કોઈ ગુંડાકા, કોઈ ઉસ્કા જેઠકા, કે સસરાકા ! હા—હા—હા—હા—ઓ વિધવા કુછ કમ નહિ હોયગી, સમજે સાબ !”

“અરે સાબ !” એને લાવનાર પોલીસોએ સમજ પાડી : “જડજ સાબ જીકર કર કર બેઝાર હોં ગયા,

કે ઝોરત, તું ઉનકા નામ દે, જીસસે ચે ખચ્યા તુઝે પેદા હુવા. ચેં વો સાલાકો તેરી યા ખચ્યાકી પોશાકી ખોરાકી ભરનેકા હુકમ કરંગા. લેકિન સાબ, ચે ઝોરત કિસી મઈકા નામ જ નહિ દેતી. તીન દક્કે જેલમેં આઇ, મગર નામ નહિ દેતી ! એસી જીદી હે ચે ઝોરત ! ”

“ હે ! ” અમારો જેલર ખરાડી ઉઠયો : “ તું નામ કેમ નથી દેતી એ સાલા હરામીનું, હેં ખેવકૂક ? એમાં તારું શું જાય છે ? નામ દઈ દે, નામ દઈ દે ! ”

પરંતુ વીશ વર્ષની વિધવા બ્રાહ્મણી ડોકું ધુણાવીને નિઃશબ્દ ઉભી રહે છે. પોતાને ફસાવી ખસી જનાર પુરુષને પોતે પોતાની જોડે ડુબાવવા તૈયાર નથી.

આ કુલટા વિધવાની ખાનદાનીને ઝોશિસે પુરુષ તો માથું મૂકીને નિરાંતે સૂતો હશે. એ કોણ હશે ? હશે કોઈ આખરદાર સબ્જન. ન્યાતનો કોઈ અચેસર હશે. ત્યજેલી અને રાંડેલી દ્વિજપુત્રીઓની જીવાઈઓ મુકરર કરાવી દેનારો જ્ઞાતિપટેલ હશે. જેના નામનો ઉચ્ચાર આવી કોઈ કુલટાની જખાનથી ન થઈ શકે એવો કોઈ મહા કુલવાન, ઈબ્જતવાન, ધર્માવતારી ત્રિપુંડધારી હશે ? અથવા સંતાનનું પોષણ ન કરી શકે તેવો કોઈ ત્યાગી ધર્માચાર્ય હશે ? જે હોય તે : આ વિધવાની હૃદય-દાખડીમાં એનું નામ સલામત છે.

તમે આ કુલટાના માથા પર ફિટકાર વરસાવો છો ને ? વરસાવો. એ જ લાગની છે રાંડ ! ઉઘાડી પડી ગઈ એની.

અનઆવડતને કારણે. અને પાછી ખાનદાન બનવા ગઈ પેલાનું નામ છુપાવીને. ને પોતાના પેટનું ફરજદ ફેંકનારી હૈયાવિહોણી છે એ તો એવું હતું તો શા સારુ એણે ગર્ભને ધારણ કરી રાખ્યો પૂરા મહિના સુધી ? શા માટે વખતસર ઠેકાણે ન પાડી નાખ્યું પોતાનું પાપ ? અને આવા ગુલાખી બાળકને સંસારમાં ઉતાર્યા પછી સડક પર કાં ફગાવ્યું ? ફગાવ્યું તો પછી ધોરી રસ્તા પર જ શા માટે ? કોઈ કુવો તળાવ નહોતાં ? કાંટાની વાડય નહોતી ? કોતર ખેતર નહોતાં ? પહાડ ખીણ નહોતાં ?

આ મુરખી તો બાળકને પોતાના એકના એક કોરા સાડલાના કટકામાં લપેટી, મ્હોમાં અંગૂઠો મૂકી, છેલ્લી બચી ભરીને ધીરેથી સુવાડી આવી ધોરી રસ્તાને કાઠે. વળી પાછી ત્યાં ને ત્યાં ઝાડની ઓથે પોતે ભેટી ઉભી રહી. ને પાછી સાદ કાઢીને રડતી હતી. અચ્યું છાતીએથી છૂટતું તો નહોતું; છતાં કોઈક દયાવંતને વળગાડવું હતું. પોતાને સંઘરવાની ત્રેવડ નહોતી, છતાં પાછું વાત્સલ્ય એટલું છલકાઈ જતું હતું કે ત્યાં ઉભાં ઉભાં જ એનું સુરક્ષણ ભેવું હતું, ને એને વિજ્ઞેગે રોવું હતું. શી એની લાગણીઓની લડાલડી મચી હતી !

વિધવા છતી થઈ ગઈ પોતાની જ કાબેલીઅતને અલાવે. ન્યાયાધીશે એને નશ્યત કરી છ માર્હેનાની. ઇન્સાફ અને કાયદો આ ઝલાઈ ગયેલ અપરાધિની ઉપર ચડી બેઠા. છ મહિનાની મુદત માટે તો મા અને બાળ બેઉને રોટલા પૂરશે આ ધર્મરાજ. પણ તે પછી ? તે પછી આ માનું શું ? આ બાળકનું પેટ કોણ પૂરશે ?

“તું મનુરી કરજે.”

“પ્રાદ્ધણી વિધવાને આ પાપના પોતા સાથે કોઈ મનુરી કરવા ચે નહિ છળવા આપે. વેશ્યાને ઘેર પણ ને જગ્યા માગીશ તો આળકને યહાર ફગાવીને આવવાતું કહેશે. જેલર સાંખ ! અમે તો ઉંચા વરણનાં ઠર્યાં.”

જેલર થીજી ગયો. એણે ટેલીફોન કેર્યો શહેરના અનાથ-ગૃહમાં. માત્રે પોતાના કલેબનો એ જીવતો ટુકડો જુદો પાડીને અનાથગૃહે મોકલ્યો.

૧૪. નવો ઉપયોગ

કે કેકે દિવસ અહીં જેલરના ટેબલ ઉપર ચોપડી-ઓનો ઢગલો થાય છે. એમાં ખીબ્બ અનેક દેશોની વાતો લખેલી હોય છે. લખ્યું હોય છે કે ક્ષ્ણિક દેશમાં તો બાબક એટલે પાપ નહિ-પછી છે એ ગણિકાનું હોય. બાબક દીકું એટલે તૂર્ત જ રાજના રખેવાળો ઉપાડી લ્યે. રક્ષા આપે. આયાઓને સુપ્રત કરે. ઉછેરી ઉછેરીને જીવાન બનાવે. ભણાવે ગણાવે, કસબ કારીગરી શીખાવે, ઇબ્બતદાર શહેરી બનાવે.

ખબરદાર ! રાજ કહેશે, એનાં માબાપવું નામ કોઈ પૂછશે મા. એનાં માવતર છે ને દુનિયાનાં ઉતારનાં ય ઉતાર હો; અચ્યું તો નિષ્પાપ છે, બિનગુન્હેગાર છે. ખરેખર તો એ રાજનું જ સંતાન છે. એનાં માવતરવું નામ સંભારી આપવું એ પણ એના અપમાન ખરોખર છે. એ માંસનો લોચો હતો ત્યાં સુધી હતો માતપિતાનો. માંસરકતનાં તો તમામ રોગ દુર્બલતા એને માતપિતાના વારસારૂપે મળી ગયાં. એટલા અપરાધની સબ એણે મેળવી લીધી. પણ એમાં આત્મા પ્રવેશ્યો તે તો અનંતનો પ્રવાસી છે : યુગયુગાન્તરનો એકલવિહારી છે. એ તો છે

દિવ્યનો વારસદાર. પ્રબ્લનો એ પુનિત હાથપગ બનશે. અખરદાર એને કોઈએ બ્રધાનું સંતાન કહી અળગો ધકેલ્યો છે તો ! રાજ એનાં માતતાત છે, ને પ્રબ્લ એની બતિ છે.

આવું આવું લખ્યુંતું એ ચોપડીમાં. ખીજ ચોપડી બોલતી હતી કે ખીજ ય કેટલા દેશો છે. ત્યાં તો અહીંની જ માફક 'હરામના હમલ'ની ગંધ લેતા શ્યાન શા પોલીસો વિધવાનો પીછો લ્યે છે. અને જીવતાં જણેલાં બાલકોને કળ્જે લઈ, સમાજથી છેટાં રાખી ઉછેરી ચોટાં કરે છે : ને ભરબેબનનાં લોહી ભરાતાં એ સમાજખાતલોને ખલે રાઈકલો ઝલાવે છે—હુકમ દેવાની સાથે જ હરકોઈને પુકી દેવા સાડ : ગામડાં બાળવા સાડ : શત્રુઓના સીમાડા લૂંટવા સાડ : ને મોકો મળે તો હુશમનોની વહુતીકરીઓનાં કલેવરો પણ ચુંથવા સાડ.

પલટનોની પલટનો ભરેલી હોય છે આવી 'હરામના હમલ'ની દૂધમલ ઓલાદથી. આલડછેટીઆ સંસારે એને તારવી ડાઘીને નોખાં કતલખાનાં સબર્યાં છે. ને એનાં શરીરોની જીવતી દિવાલો ચણાવી છે—પોતાનાં સફેદ પાપા-ચરણોની રક્ષાને સાડ.

હું આંહી પથરોની ભીંસમાં ઝકડાએલી છું ને; હસી હસીને મારી પાંસળીઓ લેદી રહી છું ને, તેમાં કોઈ કોઈ વાર આ સામેની સડક થરથરી ઉઠે છે, દૂરદૂરથી ચાલ્યાં આવતાં રામઢોલ અને રણુશરણુધઓ આ હવાનાં તંતુઓને કમ્પાયમાન કરી મૂકે છે; અને થોડી વારે હું નેઈ રહું છું.

એ રણવાઘના તાલે તાલે કદમ ભરતા જીવાનોનાં લંગર
પછી લંગર.

શા ગોરા ગોરા એ અધા ગાલ : શા પ્રભાતની સુરખીથી
રંગેલા એના હોઠ : આંખોની કીકીઓમાં આકાશનું અંજન:
છાતીમાં અકકેકું સરોવર ભરેલું : અરેરે, આવા અકકેક
ખેટાને મારી કુંખે ધારણ કરવા કહો તો હું સાત સાત અવતાર
સેવું. મારા અંતરમાં કશુંક ઉભરાય છે. કશીક ધારાઓ
છુટવા મથે છે. જાણે હું એ તમામનાં મહોને ઘોળાં ઘોળાં
ધાવણીની ધારે ભરી દઉં !

પણ હાય હાય ! મારે છાતી જ ન મળે ! મારે થાને-
લાની જગ્યાએ લોહીમાંસ વગરના સોંસરવા ખાડા જ છે.
મારે તો રહી છે નર્મ્યા લોખંડી સળીઆની જ કાળી કાળી
પાંસળીઓ !

“આમ જોઈ લે ડોકરી !” રામદોલ અને રણશીંગાં
મને કરડે અવાજે કહી રહ્યાં છે : “જોઈ લે, અમે અમારા સમા-
જના એઠવાડમાંથી કીડાઓને વીણી લઈને કેવા વાઘ-દીપડા
સરજાવ્યા છે ! જ્યાં છુટા મૂકીએ ત્યાં વિનાશની જવાલાઓ
ખનીને ફરી વળે. પૃથ્વીના પોણા ભાગમાં, ડોશી, આવી
અમારી કિંયા આલી રહી છે. નધણીઆતા છેડકરાઓને અમે
નાખી યે નથી દેતાં, અમારા સમાજની પુલવાડીમાં એને
જવા દઈ આલડછેટ પણ ઉભી નથી કરતા, અમે તો એનાં
લશકરો ઉભાં કરીએ છીએ. અમે તારા દેશના આર્યો જેવા
કમઅક્ષલ નથી, તેમ પેલા રુશિયનો જેવા ઉતરેલા પણ નથી.
અમારું તો છે દુનિયાદારીનું સર્વશ્રેષ્ઠ ડહાપણ : તારા

દેશના વાણિયાઓની વ્યવહારશુદ્ધિના અમે પૂનરીઓ છીએ.”

રામઢોલ અને રણુશીંગડાંએ આ બધું ય કહ્યું તે હું સાંભળી રહી. આ પત્થરો જે મને થોડીકવાર છુટી મૂકેને તો હું દોડી જઈને એ રામઢોલનાં પેટ ફેડી નાખું, ને શરણાઈઓનાં ગળાં મરડી નાખું. પણ મારે તો આંહી બેસીને જોવું જ માંડેલું છે.

આવા ગોરા ગોરા હાથમાં બંદુકડી પકડાવી, એને માણસોના ચારા ચરવા મોકલનારને કોણ દેખાડશે એ પ્રત્યેકની જનેતાની હેચાવરાળો ! કોઈ કુમારિકાએ કે વિધવાએ આ અડકેકનો ભાર ઝીલતાં ને જન્મ દેતાં, ને પછી પોતાના અત્યાચારી કે' કુટુંબી કે કુળવાન પુરુષની આબરૂ સાડૂ રચળતું મેલતાં શી શી વેદના ઉઠાવી હશે !

અત્યારે એ જનેતાઓ જોતી હશે કે જે નાના હાથમાં પોતે બંસી, પ્રભુપોથી કે નિર્દોષ હથોડોપાવડો ઝલાવવાનાં સ્વપનાં સેવ્યાં હશે, તે હાથમાં બંદુકો પુંડાડે છે. કોઈ ગર્ભિણીને ગર્ભને ઉઝેરતાં ઉઝેરતાં ધસુની અને માતા મેરીની યાદ રહેલી હશે; કોઈને પોતાના દેશનો પ્રેમગાયક કે' કવિ કે શાંતિના શબ્દો પાડનાર કે' અંથ-કાર એ નવે માસ સાંભર્યા કર્યો હશે, કોઈએ ધ્યાન ધર્યું હશે પોતાની હતભાગિની સ્ત્રીજાતિના કોઈક ઉદ્ધારકતું, બાણનાં મન્ત્રરણચ્યાંના કોઈક તારણહારતું, મંગળના તારાને અડકવા ઉડનાર કોઈ વિમાનીનું, ઉત્તર ધ્રુવને કિનારે પહોંચનાર કોઈ સાગર-વીરનું. એમાંની કોઈ ગર્ભધારિણી નાટ

છે. આંહી જો એ બાળકોને રાજપાલિત પ્રબલનો બનાવવાની નીતિ પેઠી તો અમારા પવિત્ર કુળાચારના બાર વાગી જશે. પછી તો, વઠેલનાં જણ્યાં ખાનદાનનાં ફરજદો જોડે એક નિશાળે ભણુશે, ઉંચાં બુદ્ધિતેજ બતાવશે, વરશેપરણુશે, ને મોટી પાયરીઓ પર ચડી બેસશે, તો અમારી ન્યાતબતતું, વર્ણાવર્ણીતું, વંશપરંપરાની અમીરાતતું ને આર્ય રક્તાની વિશુદ્ધિતું શું થશે ? કેઈ કેઈનાં મા બાપતું નામ ન પૂછી શકે તો તો પછી કુળવાન કુળહીનનો ભેદ શી રીતે સમજાશે ?

મને તો આ ‘હરામના હમલ’નાં છોકરાં માટે એક ઉપાય સૂઝે છે. રાજની સત્તાવાળાઓએ તો કેઈ બાઈને ‘હરામના હમલ’ રહે એનો ચોક્કસ જાતો રાખવો. બની શકે તો એને સાડા છૂપી પોલીસતું જૂથ વધારવું. પૂરે મહિને પ્રસવ કરાવવો. પછી પ્રસવનાર માતાને સઝા કરવી, કે જેથી ધર્માચાર્યો વગેરે રાજી રહેશે. પેલાં છોકરાંને મા ધવરાવે ત્યાં સુધી ધાવણુ પર ઉઝેરવાં, એટલે કંઈ વધારાતું ખર્ચ નહિ કરવું પડે. અને માતું ધાવણુ મૂકી દીધા બાદ એના આટલા આટલા ઉપયોગ થઈ શકે :

એક : કેઈ પણ દાકતરને નવી રસીનો પ્રયોગ કરવો હોય તો એ બાળકો ઉપર કરાવવો.

બીજું : જીવતાં માણુસની વાઢકાપ કરવાતું, કેઈ નવીન શોધને સાડા જરૂરતું જણાય ત્યારે આ છોકરાંમાંથી વેચાતું દેવું.

કરતાં તમને શું આ મારી યોજના ચડિયાતી નથી લાગતી ? તમે આ યોજના પેલા જે ઉપદેશક સાહેબોને કહી સંભળાવશો ? અમેરિકાનાં છાપાં તો આવી યોજના છાપીને લખનારને ઉલટા સામા પૈસા પણ આપશે. ઉપદેશક સાહેબો બાપડા હુમણાં ભીડમાં હશે : એમને એટલી રાહત જડશે. ને હું એક ડોલર પણ મારા ભાગનો નહિ માગું.

હું તો ફક્ત એટલું માગું છું : કે આ વિધવા બામણીને દર રવિવારે આંહી ઓફીસમાં બોલાવો, અને આપણા ફાંકડા ઉપદેશક સાહેબો અને સુંદર ફરફરતી સાડીઓમાં લપેટાયેલાં રૂપાળાં ઉપદેશિકા બાઈસાહેબોના પુલ પુલ જેવા મંડળની સામે એને હાથ જોડી ઉભી રાખી, નીચું મોંઠાં ઢળાવી, 'વૈધવ્યનું મહાતમ' તેમજ 'વ્યભિચારનાં માઠાં પરિણામ' ઉપર સૂઢબોધ અપાવો. બની શકે તો નરક-પુરીમાં વ્યભિચારીઓને મળતી સજાઓ વિષેનાં ચિત્રોના નકશા પણ ઉપદેશક સાહેબો લેતા આવે, ને આ પાપણી સુવતીને દિલે ત્રાસ ત્રાસ છુટે તેવો અસરકારક ઉપદેશ સંભળાવે. પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં એનાં પાપ બળી ભસ્મ બની જાય તે સાડ અનાથગૃહમાંથી એના બાળને પણ તે ટાણે તેડાવી મગાવીને મારી પેલી બાબુ હાજર રખાવજો. ઉપદેશનાં અમૃત પીતી પીતી એ બ્રથા પોતાના પેટનાં પાપ સામે તાકશે, અને 'એક વાર ! એક વાર મને મારા બાળના ગાલો ચુમવાની રજા આપો !' એવા પોકાર કરતી એ ગ્રાહણી ત્યારે મારી જળીનાં ઝીણાં કાણાંમાં પોતાની આંગળીઓ ભરાવશે, ત્યારે મને કેવો હર્ષ-રોમાંચ થશે એ જેલર દાદા !

૧૫. ઉપદેશિકા

ઉપદેશિકા બાઈ કેમ આજે નાકનાં ફેરણાં ચડાવીને બેઠાં છે? ચોરતોની બુરાકમાં આજ શું ઉદ્ધાર કરવામાં કરી અંતરાય પડી? દર રવિવારે તો ત્યાંથી પૂરા દમામમાં બહાર આવતાં હતાં, ને આજ કેમ સંસાર પરથી મન ખાટું થઈ ગયું છે?

કિરમજી રંગની, પતંગીઆંની પાંખ શી ફરફરતી એમની સાડી; ઠાંડે ઘડિયાળ; કપાળે કંકુનો ચાંદલો; પાણીના રેલા જેવી અબોલ અને વેગીલી એમની લેન્ડો ગાડી; તાજું સ્નાન કરીને, ચહાનાસ્તો જમીને એ જ્યારે રવિવારને પ્રાતઃકાળે જોડની સ્ત્રી-કેદીઓનાં પાપ ધોવા પધારે છે, ત્યારે એની સન્મુખ મધુડી ને ઝમકુડી જે સામસામી બાઝીને ઝંટીઆં તોડી નાખનારી વેડવી વાઘરણે હાથ જોડી બેસી જાય છે; ખોટા રૂપિયા પાડનારી ઝુલેખાં અદબ વાળે છે; સગા ધણીનું ખુન કરીને જન્મટીપ લઈ આવેલી આયેશા, જેણે દેશની એકેએક મોટી તુરંગની જત્રા કરેલી છે, તે પોતાનાં ધોળાં ઝંટીઆં સમારીને આસન વાળે છે. ગાંડી થઈ ગયેલ સીદણ ક્ષાત્રમા નથી

અને સુઠીમાં સીકાં લઈ, દાડ્ડીયા ને છાકટાઓને ખભે હાથ મૂકી સાંજવેળાએ “લાઈ, પીઠું છોડ ! ભાઈ, દાડ્ડી છોડ !” કરતાં, માર ખાતાં, પીધેલાઓના મુખની લુંડી ગાળેા સાંભળતાં અહીં આવ્યાં છે એ વઠેલાં, ને ઉપર જાતે મારી ઠેકડી કરે છે !

‘નહિ નહિ !’ પાછા હાસ્યની કરચલીઓ પાડતો જ્વેલર જોડી ઉઠે છે : “હું તમારી સાથે આવીશ. ખરાખર ઉપદેશ આપો. મગફૂર કોની છે, તમારી મશકરી કરે !”

“એ લોકોની કને તો અમે કદી જ જવાનાં નહિ. એ વઠેલીઓને ઉપદેશ કેવા વળી ?”

એટલું કહી, મોટરના પોચા ગાલીચા ઉપર સુંવાળા શરીરને ઝુકાવી ઉપદેશિકા ચાલી નીકળે છે. તે દિવસ જ્યારે જ્વેલર આરતોની ખુરાકમાં સુલાકાતે જાય છે, ત્યારે એણે ઉપદેશિકા બાઈ સાહેબની હૈયાવરાળનું સાચું કારણ દીઠું.

ઘણીને મારનાર જન્મટીપવાળી આયેશા ડોશી ન્યુમોનીઆમાં પડી છે; એ પાપિનીના બિછાના પાસે જતાં મધુડી ઝમકુડી વાઘરણેા પણ ડર ખાય છે. એના બળખાએ અને પેશાબ-ઝાડાએ આખી ખુરાકને ગંધાવી મૂકી છે. ત્યારે પેલી સારા કુળની વઠેલી ઝંડાઝુંડીવાળીઓ પૈકીની જે બહેનો એ માંદીનાં મળમૂત્ર ઘોતી, દાકતરે દીધેલ ગરમ કોથળીના શેક કરતી ને બળખા ઝીલતી જેડી રહે છે.

“અલા ! અલા ! મેરે અલા !” આયેશા પોતાની સારવાર કરનારી વઠેલ છોકરીઓના મસ્તકે હાથ મેલીને જોલે

છે: આજ પહેલી જ વાર એની જીભે અલાનું નામ રમે છે; “અલામીયાં ! જે તેરે ક્રિસ્તે છે. તેને મેરે લયે ક્રિસ્તે લેજવાયે અલા ! મેરે જેસી નાપાકકે લિયે ?”

આયેશાં યુદ્ધી અનંત મીઠાશથી એ વંઠેલીઓના ગાલ પર હાથ પસારતી પસારતી તે દિવસ મૃત્યુ પામી.

સવારે આવેલ ઉપદેશિકા બાઈસાહેબ આ મંદવાડની દુર્ગંધ અને આ વંઠેલીઓના હાથથી થતી સારવાર ન સહી શકાયથી દુભાઈને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. રોગીની પથારીની નજીક એ નહોતાં જઈ શક્યાં. ઉભાં રહ્યાં ત્યાં સુધી નાક આડે રેશમી રૂમાલ રાખ્યો હતો.

૧૬. ફાંસી

તું આ બધા ઉદ્દગારો સાચા માનતો નથી ખરું ભાઈ હરખા ? મારું કહેલું કટાક્ષયુક્ત સમજીને તું ચાલ્યો જાય છે. મને ખુઠ્ઠીને તો જીવાનોની ઠેકડી કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. મારો પરિહાસ બહુ કાતિલ થઈ પડે છે, ખરું ? પેલા ખુઠ્ઠા ઉપદેશક સાહેબો પણ મારા પર ચીડાઈ ગયા.

પણ હું ઠેકડી ન કરું તો શું કરું ? મારું અંતર લેદાઈ જ જાય ને ! દરરોજનાં આટલાં કંદનો સાંભળનારને ગંભીર રહેવું પરવડે નહીં. તો તો હું ગાંડી જ થઈ જાઉં. તમારે સહુને તો ઠરાવેલી મુદતની સજા છે. પચીસ વર્ષ પૂરાં કરીને પણ તમારા માંહેલા અનેક જન્મ-કેદીઓને છુટીને ચાલ્યા જતા મેં જોયા છે, ને હું જોઈ સળગી ગઈ છું. મારી સજા તો અનંત છે. જેલની દિવાલના પથરોએ મને ચોમેરથી ચાંપી છે. એટલે જ હું બક બક કરીને મારા દિવસો વીતાવું છું.

એકાએક હું સ્તબ્ધ બની જાઉં છું. જેલ ઓફીસના કારકૂનોની ધક્કામુક્કી અને ગાળાગાળી થાંભી જાય છે.

જેલરની ત્રાડો પણ રૂંધાઈ ગઈ. વાતાવરણ કેમ આટલું વજનદાર બની રહ્યું છે? મારી પાસેથી ખીબા બધા સુલાકાતીઆઓને શા માટે ખસેડી લીધા? જેલના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની હાજરીથી પણ જે ચુપકીદી નથી છવાતી, તેવી ચુપકીદી આજે સંધ્યાકાળે આ કેતું આગમન પાથરી રહ્યું છે?

ચુપ! ચુપ! ચુપ! ખર્ણીંગ: ખર્ણીંગ: ખર્ણીંગ: મૃત્યુ આલ્યું આવે છે. મૂર્તિમાન મૃત્યુનાં એ પગલાં. એની પછવાડે ચાર પોલીસ છે. એના હાથપગમાં ઘેડીઓ પડી છે. ઝોળખ્યો? ફાંસીની સજા પામેલો અનવરખાન પઠાણ.

અનવરખાન પઠાણ! તારી અમ્મા તને મળવા આવી છે. છેક પેશાવરથી આવી છે. સફેદ વાળ અને સફેદ વસ્ત્રો-વાળી એ ડોશીએ ખુરખો ઉઘાડી નાખ્યો છે. તું શાંત કેમ ઉભો છે?

‘ઝેટા! મેરા ખ્યારા ઝેટા!’ એમ કહેતી એ ડોશી તો હૈયાક્રાંત રડી ઉઠી છે, છતાં તારી છાતી કેમ ભાંગતી નથી? તારા મ્હોં ઉપર આઠ મહિનાના નાના આળક જેવી કચ્છતા છે. તારી આંખો અમી વરસાવે છે. પઠાણની આંખો આવી હોય? તું ફાંસીની સજા પામેલો કોઈ કેદી નહિ પણ આત્મસ્થ યોગી દિસે છે.

રડવા જ દીધી : એકીટશે બસ નિહાળી જ રહીને તં અમ્માને રડવા જ દીધી. અને પછી હાથકડીઓમાં ઝકડા-એલા હાથ જોડીને તેં અમ્માને કહ્યું : “સુનો સુનો ! અબ રંજ મત કરો. ”

તારી વાણીમાં તો આવતી જીંદગીનો અવાજ હતો.
તેં કહ્યું—

“તુમ યહાંસે શહરમેં જાઓ. વહાં જડજ કે ખંગલે
પર જનાં. દો ખંગલે હૈ. એક કાલા જડજકા, ઝૌર એક
ગોરા. તુમ ગોરેકે પાસ જનાં. ખોલનાં કિ સાખ, મેરા
એક ખેટા તો મારા ગયા, અલી ચે દૂસરા લી ખેગુનાહ
મરતા હૈ—

“હાં !” અમ્મા વચ્ચેથી જ ખોલી ઊઠી : “ઝૌર વો
છોટે ખચ્ચેકો સચ્ચે મારનેવાલે તો મૌજ કર—” એટલું
કહીને અમ્મા ફરીવાર ઢગલો થઈ પડી.

“ખેર !” અનવરખાનનો ઉત્તર તો સાંભળ્યો ? “ખેર !
જાને દો વો ખાતકો. વો ખાતસેં અખ અપના કયા
નિસ્ખત હૈ—”

આખું દ્રશ્ય દિલ ચીરનારું હતું. જેલર એ ન સહિવા-
યાથી બહાર ચાલ્યો ગયો. ઝોફીસનાં પંદર માણસોમાં
કેઈને જીભ ન રહી. છતાં અનવરખાન તો અમ્માને ફાસ-
લાવી રહેલ છે. ગોરા જડજને ખંગલેથી જાણે ખેટાનો જાન
હાથ લાંગવાનો હતો ! એટલી ખારીકીથી અનવરખાને અમ્માને
સૂચનાઓ આપી કે ડોશીને ખેટાના ઉગારની અરધી આશા
આવી ગઈ. એણે પોતાનો ખટવો કાઢીને નાગરવેલતું ખીડું
ખાધું. તમાકુની અપટ્ટી હોઠમાં દાખી.

“અમ્મા ! તુમ પરસુ આનાં. અલી શહરમેં અપને
લાઈઓકે ઘર જનાં.”

ડોશી પેશાવરથી સીધેસીધી જ જેલ પર આવી હતી.

“તુમારે પાસ અસખાબ હૈ ?”

“હું અચ્ચા ! એક પેટી હૈ.”

“અચ્ચા, સ્ટેશન પર બનાં. કુલીકો દો પેસા દેનાં.”

“અચ્ચા ! દો પેસામેં તો કુલી નહિ લે બચગા.”

“નહિ કયેં લે બચગા ? કાનૂન હૈ. બાબુકો બોલનાં.”

કાનૂન હૈ, બાબુકો બોલનાં ! અનવરખાં પઠાણુ ! મૃત્યુને અને તારે ચાર દિવસતું અંતર છતાં તને હજુ આ દુનિયાના કાનૂન પળાવનારા બાબુ ઉપર ઇતખાર છે ? તારા ખૂની હૃદયના ઉંડાણમાં તો કાનૂન અને કાનૂનરક્ષક રાજ-તંત્રનો જ પક્ષપાત છે ? ત્યારે તું તો અંદગીબર કાનૂનના ભુક્કા બોલાવી રહેલ હતો તે શું એક રોગ જ હતો ? અંદગીમાં તને જે ન સૂઝયું તે શું તને આજ મૃત્યુની છાયાએ યાદ દીધું ?

હું આણું આણું વિચારી રહી છું ત્યારે ઓચિંતી એક રમુજ દીકરી. ઘોળી ટોપીવાળો એક રાજ-કેદી ત્યાં બેઠો હતો. એને આંસુ આવી ઢૂંગ્યાં. અનવરખાન બસ એને કોઈ નિર્દોષ માર્યો જતો લાગ્યો. અનવરખાન જેવો સમાધિસ્થ પુરુષ શું પોતાના પિત્રાઈ ભાઈની હત્યા કરે ? ત્રણસો રૂપિયાને ખાતર ? હાથ, નક્કી જડજ આગલા દિવસના એક બનાવથી દોરવાઈ ગયો હતો. આગલે દિવસે એક પઠાણુ કેદીએ એને છુટી ખાટલી મારી તેથી બસ, એણે

ખીજે દિવસે અનવરખાનને પઠાણુ તરીકે ફાંસીની સજા ટીપી મારી ! રાજકેદી બાપડો ગદ્ગદિત બની ગયો.

લાઈ રાજકેદી ! તું અનવરખાનને ઓળખી ગયો શું ? આટલી આસાનીથી ? તારા અંતરમાં અનવરની નિર્દોષતા પથરાઈ રહી છે. તું જો વાઈસરાય હોત તો ખૂનીને એકદમ ક્ષમા દઈ દેત, ખરું ?

અરે ગંડુ ! અનવરને તો શહેરની એકેએક ગલી ઓળખે છે. એ તો અંધારી રાતનો રાજા : એનો ધંધો અફીણુગાંબળની દાણુચોરીનો. એનું વીરત્વ ગળાકાઢતું.

આજ એ અનેક ખૂનોની ગાંસડીએ અનવરને નીચો નમાવ્યો છે. રાતે જઈને અનવરની તુરંગ પાસે તો તું ઉભો રહેજે !

અનવર આખી રાત કલમાં પડે છે. નમાવે બુકે છે. દારોગાએને કહે છે કે મેં ઘણી ઘણી હત્યાઓ કરી છે, આ એક લલ્લે નથી કરી, પણ મને થોડા સજા મળી છે.

અનવર ઘેરા કંઠે ગાયા કરે છે. ટૂં ટૂં દિલભેદક કલામો ગાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાછો ઝોલી ઉઠે છે : “અય ખુદા ! હુમ ભી તેરે ખ્યારે બચ્ચે હે !”

આખી ફાંસીખોલીનું વાતાવરણ અનવરની સંગાથે જ બાણે પાપની તોળાહ કરી રહ્યું છે. ઈમાન, શાંતિ અને ઈશ્વરી રહમદારીની એક મસ્જીદ બાણે કે સર્નાઈ ગઈ છે.

ત્યાં વોર્ડરો મારપીટ કે ગાળાગાળી તો શું પણ ઉચે અવાજે વાત પણ કરી શકતા નથી. ત્યાં મુકાદમો નય છે ત્યારે તેઓના પગના જોડા અખોલ બની રહે છે. ત્યાં જેલર અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની મુલાકાતો પણ દમામરૂબથી રહિત બનીને થાય છે. ગુસ્સામાં અને ખુશાલીમાં જેવું ગળું હુમેશાં ગાજી ઉઠવા જ ટેવાયેલું છે, તે જેલરના હોઠ પર ત્યાં માત્ર મુંગી પ્રાર્થના જ ફફડે છે. તાળાં અને ચાવીઓ, કોટડીઓનાં કમાડો અને સાંકળો ત્યાં અદબથી ઉઘાડાય છે અને ખીડાય છે. ખુલ્લે ગળે ખોલે છે ફક્ત ત્યાં પક્ષીઓ ને ખિસ્કોલીઓ.

જેલના રચનારને જાણે મૃત્યુની અદબ હશે. ફાંસી-ખોલીની આખી તુરંગને બાંધવામાં એણે હવાઉભસની આવ બંધ રૂંધી નથી. પહોળી પરસાળ પર શીતળ લાદી જડી છે, ને પરસાળની સામે સીધી હારમાં લીલાછમ લીંબડા પીંખળા રોપાવીને ઘટાદાર ધાંચડો નીપવળ્યો છે. એ અડોના પગ પાસે ગુલાબ, ડોલર; અને અંધા જેવાં અડોની નાની બાગ વવરાવી છે.

કોઈ કોઈ વાર ત્યાં રહી જતા એવફૂફ રાજકેદીઓ પોતાની મુલાકાત વેળા પોતાનાં બાળકોને પહેરાવવા સારૂ આ ડોલર અંધાની સાળાઓ પરોવી રાખતા !

અને એ તુરંગના દરવાજાથી પચીસ જ કદમ દૂરની દિવાલ પાછળ જ્યાં પરલોકના પ્રવેશદ્વાર જેવું ફાંસીખાતું છે, તેના ખારણા સુધીની એ પચીસ જ પગલાંની નાની કેડીને પણ બંને બાજુએ પુલ-રોપ વડે શણગારી છે. એ પુલોની વચ્ચે થઈને

કેદી અપર દુનિયાની યાત્રાએ ચાલ્યો જાય છે. એ પુલમંડિત વાટિકા જાણે કોઈ તપોવનમાં, આશ્રમમાં કે નદીઘાટ પર લઈ જાય છે. કોઈ નૌકા ત્યાં મુસાફરની વાટ જોતી જાણે થોભી હશે.

થોડા જ દિવસ પછીને એક પ્રભાતે પોતાને પણ જે પુલમંડિત કેડીનાં પચીસ પગલાં ભરી કાઢવાનાં છે, તે પગથી ઉપર નજર ઠેરવતો અનવર પોતાની કોટડીને અંધ બારણે ઝેઠો ઝેઠો પોતાની રચેલી ઇશ્વરી કલાઓ ગાતો, ત્યારે એનો ઘેરો અને ગળતો કંઠ એ કોટડીના ઉંચા ઉંચા છાપરા સુધી ઘુમરીઓ ખાઈને કેવો ગુંજતો હતો !

હું તો રહી દરવાજા પરની, છેવાડાની બારી: અજગર સ્પરખા, કુંડાળું વળીને પડેલા એ જખ્ખર કાળા કોટની એક તળકતી ઝીણી આંખ જેવી હું છું. પણ અંદર ક્યાં ક્યાં શું શું થઈ રહ્યું છે તે બધું જ હું જોઈ અને સાંભળી શકું છું. હવા વાટે અને જમીન વાટે મને એ આખી ય જેલમાં બનતા બનાવોના વિજળી જેવા આંચકા વાગે છે. ને હું ચીસ પાડી નથી શકતી તેથી કરીને એ આંચકાની પીડા મને વધારે લાગે છે.

દાખલા તરીકે આજે જ અમારો સુબેદાર દોરડાંનાં મોટાં ગુંચળાં લેવરાવીને ફાંસીખાનામાં જઈ આવ્યો. અનવરને કેટલી ઉંચાઈએ ઉભો રાખવો પડશે, એના ગળાની પહોળાઈને પહોંચી વળવા માટે કેટલો ગાળીઓ જોઈશે, વગેરે માયં બાપ નક્કી કરી આવ્યો. અનવરના ભારથી રસી તૂટશે તો નહિ ને, એ ચોકસી કરવા સાડ્ ગુણુપાટમાં

રેતી ભરીને ઘનાવેલ એક માનવ-પૂતળાને લટકાવવાની 'રીહુર્સલ' પણ કરી આવ્યો. ફાંસીખાતું વાળી ચોળી કેઈ શિવાલયના આંગણા જેવું ચોકખું પુલ બનાવરાવી આવ્યો, ને ઊરાઊરા સામે જ પોતાની કેટડીમાં ઊઠે ઊઠે અનવરે એ નજરે દીઠું. પછી ઊપોરે 'અમ્મા' મુલાકાતે આવી.

પણ જેલરે આજ એ છેલ્લી મુલાકાતનો સીઠો ભક્ષ મારા ગહોમાંથી પડાવી લીધો તેથી મને ઘણું ઘણું માઠું લાગ્યું. 'અમ્મા'ને તો વાઈરો છેક ત્યાં ફાંસી-ખોલીની તુરંગમાં લઈ ગયા. હું તો અનુભવી રહી ખરી ને, એટલે કળી ગઈ કે જેલરને એ મુલાકાતનું દુઃખ નજરે જોવું નહોતું તેથી કરીને જ તેણે મારું સુખ હરી લીધું. મને ખીજ તો એટલી બધી ચડી કે આ મુલાકાતના 'આઈ. ઇ. પી.'ને એક નનામે કાગળ લખી નાખું કે "આવા કુકડી જેવાં પોત્યાં કલેજવાળાઓને તમે જેલ ઉપર શું જોઈને નીમ્યા છે સાહેબ!" પણ લખું તે શી રીતે ? ચાર પાંચ ખડીયા કલમ પડ્યાં છે તેમાંથી એકે ય ઉપાડી શકે તેવાં આંગળાં મારે નથી.

ખેર ! 'અમ્મા'ની પાછળ પાછળ મારા પણ વિજળીતાર સંધાઈ ગયા.

એક હજાર કેદીઓ વચ્ચે સર્વથી નિરાળો, અને આખા કારાગૃહમાં સર્વથી સુઘડ સુંદર અમીરી મકાનમાં લીલી કુંજ વચ્ચે રાખવામાં આવેલો 'મારો અનવર' શું છૂટવાને હશે તેથી જ અહીં એને માનપાનથી મહેમાન રાખ્યો છે ? અનવરને દરવાજા સુધી ચાલવાની તકલીફ, આપવાને

બદલે મને એના આવાસ પર લાવવામાં આવી એ વાતમાં પણ શું અનવરના છુટકારાની વધાઈ હશે ! આવા આવા થોડા ઘડતી 'અમ્મા'ને જ્યારે પરસાળમાં ખેસાડવામાં આવી પણ અનવરને કોટડીમાંથી બહાર ન કાઢ્યો, અને સળીઆવાળા બારણાની પાછળ ખેસીને અનવર જ્યારે અમ્માની સાથે આવેલ પોતાના બંધુજન પાસે અનેક સગાંવહાલાં પર છેલ્લી સલામના કાગળો લખાવવા લાગ્યો, ત્યારે પછી 'અમ્મા'ની આંખોમાંથી આશાનો ચમકાટ ઉડી ગયો.

'બેટા ! તારીખ સુકરર હો ગઈ કયા ? તું મુઝે ક્યોં નહિ બોલતા ?' એવું પૂછતી આંસુભરી અમ્માને અનવરે બુસ એકસરખું મંદ મંદ સ્મિત કરતાં કરતાં ખામોશથી એક જ ઉત્તર આપ્યો કે:-

'નહિ અમ્મા ! અલી તો બડા લાટસાળ કે પાસસેં રહિમીયતકી અર્જકા ફેંસલા કહાં આયા હિ હે ? અલી તો દેર હે. તુમ રંજ મત કરો.'

અનવરનું મ્હોં મલકતું હતું, પણ અમ્માએ આબુબાબુ દૃષ્ટિ ફેંકીને દીકું કે વાઈરો સુકાદમો વગેરેના ચહેરા પર જુદી જ છાયા છવાઈ ગઈ હતી. પોતે અમ્માની આખરી રબ લેતો હોય એવા કશા ચાળા પુત્રે કર્યાં નહિ. સાંજરે જ્યારે અમ્મા બડા લાટ સાળની રહેમિયતના ફેંસલાની છેલ્લી આશા લઈ ઘેર ચાલી, ત્યારે દરવાજે એને કહેવામાં આવ્યું કે કાલે સવારે નવ બજે અનવરની લાશ તને સોંપવામાં આવશે.

તે રાતે તો અનવરે ઝોલું પણ ન ખાધું. અંદગી જ કયા કીધી. સવારે એને પરસાળમાં ઝેસારીને હુજમે હુજમત કરી. હુજમત વખતે એના હાથ પીઠ પાછળ રખાવીને હાથકડી જડવામાં આવી હતી. પણ અનવર તો જાણે શાદીની તૈયારી કરાવતો હતો. હુજમત પૂરી થઈ રહે જ્યારે પાછા એના હાથને પછવાડેથી અગાડી લાવીને હાથકડી પહેરાવી, ત્યારે એણે હુજમને કહ્યું:

“જરા કંગવા લાવ તો લૈયા !”

કાંચકો અને ચરીસો લઈને અનવરે પોતાની ઢાલી ઝોળી. ચહા પીધી. કપડાં પહેર્યાં. ચમકતાં સંગીનો વાળી ખૂંકો ખલે નાખીને પોલીસની ફોજ આવી ગોઠવાઈ ગઈ. ને જ્યારે સર્વ ભાઈઓને મીઠી સલામ સાથે માફમાફી કરીને અનવરે એ પુલો વચ્ચેની કેડી પર પચીસ કદમ ભર્યા, ત્યારે કદમે કદમે ધરતીએ એને ‘ખમા ખમા’ કહ્યું હશે. ફાંસીખાનાની ખડકી પર અમલદારોને અને માજીસ્ટ્રેટને એણે ‘દરગુજર’ યાચ્યું ત્યારે પણ અનવર એવી ને એવી સમતામાં હતો. મેં તો ઘણું ય ટીકી ટીકીને જોયું, કાન માંડી માંડીને તપાસ્યું, કે એની આ વીરતામાં બહાશ અથવા શેખી તો નથી ને? બનાવટી રીતે અછકડ રહીને એ પોતાનો નોક રાખવા તો મથતો નહોતો ને? પણ મારી એ બધી હુશિયારી ફોગટ ગઈ. ભાઈ, એ તો જ્ઞાનમાં ને અવિકારમાં ગળી પડેલા કેઈ મુર્શદની ભદ્ર વીરતા હતી.

અરેરે, આમાં ચોતની-સજતું માત્યમ કયાં રહ્યું? આ તો અમારી, સહુ સત્તાધારીઓની ઠેકડી જ થઈને? દરવાજે-

થી એને ગળા ચુધી કાળી કાનટોપી ચોઢાડી દેવામાં આવી તો ય અનવર તો હુલ્લો જ રહ્યો. અને પછી તો એક બે મીનીટમાં જ પાટીઆંના ધબકારા થયા. અનવર લટકી પડ્યો.

પણ લટક્યા પછી દસ મીનીટે ન્યારે દાકતરે એ ભોંયરામાં ઉતરી લાશની નાડ તપાસી ત્યારે નાડી એક તંદુરસ્ત જીવતા માણસના જેવી ચાલતી હતી. એટલે કે અનવરના હૃદય ઉપર એ કારમા મોતનો આઘાત જરીકે નહોતો પડ્યો. એ તો મરી રહ્યો હતો કેવળ ગળાના ફાંસલાની ભીંસથી જ; ન્યારે ખીજઓ ફાંસી પર બે રીતે મરે છે: એક તો ગળાની નસ પર ભીંસામણ થવાથી શ્વાસ રૂંધાઈને અને ખીજું એ મૃત્યુની દારૂણ ફાળની અસરથી. અનવર બે ખોટી વીરતાનો વેશ લજવતો હશે તો છેલ્લી ઘડીએ ઉઘાડો પડી જશે એવી મને આશા હતી. પણ આ તો અમારા માથાનો મજ્યો. આખી જીંદગી હારનારો પાપી આમ મોતને જીતી ગયો.

હી-હી-હી-હી-હી—! એ વાત કરતાં તો વળી પાછું મારાથી હસી જવાય છે. અમે તો જેલનાં જીવં : અનવર ફનવર જેવાનાં મોતની અસર અમારા ઉપર પાંચ-દસ મીનીટ-થી વધુ લાંબી પહોંચે નહિ. અમે તો ટેવાઈ ગયાં. અમારો તો ધંધો ઠર્યો. અનવરની વાત કહેતાં હું આવી ગંભીર અને જ્ઞાનદંભી શીદ બની ગઈ ! પણ મને રમૂજ તો પડી ગઈ પેલા દયાળજી વાણીઆનો કિસ્સો યાદ આવી જવાથી.

૧૭. દયાળુ

દયાળુ ખાપડો જીવાન વાણિયો હતો. પણ એ ચડી ગયેલો. પરાક્રમને પથે. ખીજાં નાનાં નાનાં પરાક્રમોની તો ખબર નથી પડી, પણ મોટાં પરાક્રમો એણે બે કર્યાં: એક તો કોઈ માથૂક સાથે પ્યારમાં પડીને એના ઉપર પોતાની કમાણી ન્યોછાવર કરવાતું; અને ખીજું એ જ માથૂકને 'રંડી' કહી એની હત્યા કરવાતું. પોતાની તરફ ખેવકાઈ કરનાર 'રંડી'ને જાનથી માર્યાનો કેટલો ગર્વ દયાળુ લેતો હતો તે હું એની મુલાકાતો વખતે જોઈ શકતી. નીચલી કોર્ટમાં એવું કામ ચાલતું હતું તે દિવસોમાં એની મા એને મળવા આવતી. ચાર આઠ દહાડે મા દયાળુનાં અસ્તરી-ખંધ કપડાં દેવા અને જૂની જોડ લઈ જવા આવતી ત્યારે હું જોતી કે માના શરીર ઉપરનો સાડલો તો એનો એ અંબુખદલ્યો, અને આઠ-દસ થીગડાંવાળો જ હોય. બચાડી મારા જેવી જ ડોકરી અને ડાકણરૂપ. કેમકે રાંડીરાંડ! ઉપરથી જ લયાનક, અંદરથી તો એ પણ મારા જેવી જ કાચી છાતીની.

એકવાર એ દયાળુના સાડાં સનલાઈટ સાથું એક ચોસલ્યું લઈ આવી. એ સાથુ અમારા ચક્રેર મુકાદમે

ભાંગ્યો, સાબુના પેટમાંથી પાંચ છ ચારઆનીઓ નીકળી પડી. અમારો મુકાદમ, પોતે જાણે કોઈ પારીસ નગરીનાં જવાહિરની ચોરી પકડી હોય તેવા તોરથી મલકાયો, અને દયાળુને મોટા નીતિદારની જેમ ઠપકો દેવા લાગ્યો કે “તમે આવી રીતે પૈસા મગાવીને તમારી સગવડો વધારવા સાડ જોલમાં રૂશવતો આપો છો, એટલે ખીન્ન ગરીબ કેદીઓના ઉપર કેવો જુલમ થાય છે એ સમજતા નથી ? જાઓ, જાઓ, તમારી મુલાકાત રદ થાય છે !”

“ પણ મને ક્યાં ખબર જ હતી ? ” એમ અજાણપણું ધારણ કરીને દયાળુએ તૂર્ત પોતાની ડોકરી મા ઉપર મુકાદમી કરી કહ્યું : “ જાવ જાવ હવે આંહીથી; તમારું કાળું કરો ! આવા ધંધા કરો છો ? ”

મા મારી નજીક ઉસેલી ત્યાંથી છેટે ખસી ગઈ.

એણે શા સાડ દીકરાનો આ ધૂતકાર ખમી ખાધો ? કેમ એણે ત્યાં ને ત્યાં દીકરાની જ શીખવણી ઉઘાડી ન પાડી ? આણું લોઠામણ પચીસ-ત્રીસ માણસોની વચ્ચે શીદ એ પી ગઈ ? ઉલટાની એ તો છાનીમાની પાછી નજીક આવીને પૂછવા લાગી કે “ હું ભાઈ, મારા દયાળુને આ ખાખત સાડ કાંઈ મારપીટ તો નહિ કરે ને ? ભૂખ્યો તરસ્યો તો નહિ રાખે ને ? ”

જોલ-ઓફીસની ખાંરી તરીકે માડું જીવન ઘણી ઘણી રીતે વિધકારપાત્ર અને પામર હોવા છતાં એક વાતનો મને

૧૭. દયાળુ

દયાળુ બાપડો જીવાન વાણિયો હતો. પણ એ ચડી ગયેલો પરાક્રમને પથે. ખીલ્લાં નાનાં નાનાં પરાક્રમોની તો ખબર નથી પડી, પણ મોટાં પરાક્રમો એણે એ કર્યાં: એક તો કોઈ માથૂંક સાથે ખ્યારમાં પડીને એના ઉપર પોતાની ક્રમાણી ન્યોછાંવર કરવાતું; અને ખીલું એ જ માથૂંકને 'રંડી' કહી એની હત્યા કરવાતું. પોતાની તરફ ખેંચાઈ કરનાર 'રંડી'ને બનથી માર્યાનો કેટલો ગર્વ દયાળુ લેતો હતો તે હું એની મુલાકાતો વખતે જોઈ શકતી. નીચલી કોર્ટમાં એનું કામ ચાલતું હતું તે દિવસોમાં એની મા એને મળવા આવતી. ચાર આઠ દહાડે મા દયાળુનાં અસ્તરી-બંધ કપડાં દેવા અને બૂની જોડ લઈ જવા આવતી ત્યારે હું જોતી કે માના શરીર ઉપરનો સાડલો તો એનો એ અણબહલ્યો, અને આઠ-દસ થીગડાંવાળો જ હોય. બચાડી મારા જેવી જ ડોકરી અને ડાકણરૂપ. કેમકે રાંડીરાંડ! ઉપરથી જ લયાનક, અંદરથી તો એ પણ મારા જેવી જ કાચી છાતીની.

એકવાર એ દયાળુના સારૂ સનલાઈટ સાથુનું એક ચોસલ્યું લઈ આવી. એ સાથુ અમારા ચકોર મુકાદમે

લાંગ્યો, સાણુના પેટમાંથી પાંચ છ ચારઆનીઓ નીકળી પડી. અમારો મુકાદમ, પોતે જાણે કોઈ પારીસ નગરીનાં જવાહિરની ચોરી પકડી હોય તેવા તોરથી મલકાયો, અને દયાળુને મોટા નીતિદારની જેમ ઠપકો દેવા લાગ્યો કે “તમે આવી રીતે પૈસા મગાવીને તમારી સગવડો વધારવા સારૂ જેલમાં રૂશ્વતો આપો છો, એટલે ખીન્ત ગરીબ કેદીઓના ઉપર કેવો બુલમ થાય છે એ સમજતા નથી? જાઓ, જાઓ, તમારી મુલાકાત રદ થાય છે!”

“પણ મને ક્યાં ખબર જ હતી?” એમ અજાણપણું ધારણુ કરીને દયાળુએ તૂર્ત પોતાની ડોકરી મા ઉપર મુકાદમી કરી કહ્યું: “જવ જવ હવે આંહીથી; તમારું કાળું કરો! આવા ધંધા કરો છો?”

મા મારી નજીક ઉભેલી ત્યાંથી છેટે ખસી ગઈ.

એણે શા સારૂ દીકરાનો આ ધૂત્કાર ખમી ખાધો? કેમ એણે ત્યાં ને ત્યાં દીકરાની જ શીખવણી ઉઘાડી ન પાડી? આવું ભોંઠામણુ પચીસ-ત્રીસ માણુસોની વચ્ચે શીદ એ પી ગઈ? ઉલટાની એ તો છાનીમાની પાછી નજીક આવીને પૂછવા લાગી કે “હું ભાઈ, મારા દયાળુને આ ખાખત સારૂ કાંઈ મારપીટ તો નહિ કરે ને? ભૂખ્યો તરસ્યો તો નહિ રાખે ને?”

જેલ-ઓફીસની ખારી તરીકે મારું જીવન ઘણી ઘણી રીતે વિધકારખાત્ર અને પામર હોવા છતાં એક વાતનો મને

ભાઈ, જો, તારી પતરાળ સામે બધા હસે છે. દયાળુનાં નાણાં તો કાલે જ કોઈ ખીજો વેશ પહેરીને પરભારાં છેક અંદર પેસી જશે.

પણ કેટલા દિવસ ! દયાળુ આપડો વાણીઓ ખરો ને, એટલે પોતે કરેલી પેલી વીરતાભરી સ્ત્રીહત્યા માટે અદાલતમાં થ મૂંછેના વળ ચડાવતો રહ્યો. નીચલી અદાલતે દસ વર્ષની સજા કરી તેથી સંતોષ ન લેતાં ગયો. સુંબઈની હાઈકોર્ટમાં. જડજ પૂછે છે કે તે ખૂન કર્યું છે ? દયાળુ કહે કે 'હા હા, કર્યું જ છે !' જજ ફરી પૂછે છે કે તારા જેવા ખૂનીને ફાંસી કેમ ન આપવી જોઈએ ? તો કહે છે કે તમને ઠીક પડે તેમ કરો. એ બહાદુરીના બદલામાં દયાળુ દેહાંત દંડ લઈને એક સંધ્યાએ અમારે દરવાજે આવી પહોંચ્યો. પણ હજી જાણે કે એને પૂરી કલ્પના નહોતી આવી.

દયાળુના ઘાટીલા જીવાન શરીર પર કડી ઝેડી જડાયાં તો એ એને ગળે ન જ ઉતર્યું કે આ દેહ જેવો દેહ દસ પંદર દા'ડામાં પડવાનો છે. પણ ફાંસી-તુરંગની કોટડીમાંથી ફાંસીખાનામાં પહોંચવાનો પેલો પંદર જ કદમનો પુષ્પ-શણગાર્યો અનંત પંથ ન્યારે એણે દીઠો, ત્યારે એની વીરતા ગળી ગઈ.

અરે, તે દિવસ એ પોતાના ભાઈની ને માની મુલાકાતે આવ્યો ને જે રીતે એ વતર્યો, તેથી તો મને બેશરમ ખુદ્દીને પણ ભોંડામણ આવ્યું. ભેંકડો તાણીને રોવા લાગ્યો. એના ભાઈની સાથે લડી પડ્યો. એની મા પ્રત્યે પણ સમતા ન સાચવી. મુકાદમ સાથે પણ લડ્યો. ખીડી

સીગારેટ ને દૂધપેંડાની લોલૂપતા એને લાગી. ધમાચકરડી ઓલાવી એણે. અને ફાંસીને પ્રલાટે-

હાય હાય ! ગળામાં રસી પણ નખાઈ ગયા પછી-એક નાની ક્ષણતું ય ઘૈર્ય હારી જઈ-અરેરે, પાટીઆં પર ઢગલો થઈને ઝેસી ગયો ! પણ ઝેસી જનારના ઝોળીયાને કંઈ એ અમારા સુખેદાર સાહિબે ચકાસેલી પાકી રસી થોડું છોડી દે છે ? હુંડલનો એક જ આંચકો-અને દયાળુ પણ લટકી પડ્યો. તદ્દાવત ફક્ત એટલો જ કે અનવર પકાણુનો રૂહ એ લટકતા પીંજર-માંથી છુટીને ગગનમાર્ગે ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે દયાળુ વાણીઆનો જીવાત્મા તે એ કલેવરની સાથેસાથ જ ટટળી રહ્યો.

૧૮. મૃત્યુની અદબ

તમને લાગી આવતું હશે કે આ ડાકણને તો મૃત્યુની પણ અદબ નથી. નિરાધાર મરનારની ઠેકડી કરનાર આ જેલ ઓફીસની ખારી તમને જન્મ કરતાં પણ અધિક ઘાતકી લાગતી હશે. પણ મને મારી એવી હલકી આખરૂં જ ગમે છે. હું જેવી છું તેવી મને તમે ઓળખી લો, તો તો મારી છાતી પરનો ઘણો ખોળો હળવો થઈ જાય. પણ તમે બધા એટલા બધા લોખા છો કે પેલા હમેશાં ફાંસી દેવાનો ધંધો કરનાર અમારા કસાઈ કેદી અભરામના ખલાં પર એક પાળેલું ખિલ્લીનું બચ્ચું રમે છે તે દેખી તમે એ અભરામના હુયામાં બહાલપ સંઘરાએલી કલ્પો છો ! ખીંજી તરફ અમારા જેલર અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હરેક ફાંસી પતાવી લીધા પછી ઘેર જઈને નિરાંતે લોજન કરે છે એથી તમે એને રાક્ષસો કહીને છેડાઈ પડો છો.

ત્યારે તમે જ કહો ને, કે તે બાપડાઓએ શું કરવું જોઈએ ? તમારા અનેક લોકસેવાના વ્રતધારીઓ દુધપાક પૂરી જન્મતા જન્મતા પ્રબલ ઉપર ગુજરેલા કેઈ ગઝબને સાડાં નિઃશ્વાસો મેલતાં જાય છે અને અરેરાટી ઉચ્ચારતા

ગાળો દેતો તો તેટલાંથી પણ ખળલળી ઉઠીને એ વોર્ડરને નશ્યત કરાવનારા તેઓ દયાળુ ને માનવપ્રેમી હતા. તેઓ ત્યાં રહેતા, લખતા, વાંચતા, કવિતાઓ ગાતા, પ્રભુની પ્રાર્થનાઓ પણ કરતા.

એક દિવસ તેઓને જાણ થઈ કે આવતી કાલે અહીં એક ફાંસી દેવાની છે. સાંભળીને સહુ કળકળી ઉઠ્યા. જીવને સાટે જીવ લેવાના એ જંગલી કાયદાઓ તેમજ એ કાયદાનો અમલ કરનારા ન્યાયાધીશો તરફ તેઓ સર્વેએ કેટલી બધી ઘૃણા દેખાડી !

પછી આગલી રાતે એવું ઠરું, કે જે પ્રભાતે આપણાથી પચીસ ત્રીસ જ કદમને અંતરે આ ઘાતકી કૃત્ય થશે, તે પ્રભાતે, તે કારમા વાતાવરણમાં આપણાથી ખવાશે નહિ. ધાનનો કોળીઓ આપણા મઠોંમાં જશે નહિ. માટે આપણે આખો દિવસ ઉપવાસી રહીશું. પછી વળી ઘણા વિચારને અંતે એમ ઠરું કે કંઈ નહિ, સાંજે તો ભોજન લઈશું.

પ્રભાત પડ્યું. ફાંસીનો એ ંહેલી પરોડથી ચાલતો સમારંભ : એ અમલદારોની આવ-જા; એ રસી ઇત્યાદિ સામગ્રીઓની લે-લાવ; હુથીઆરખંધ પોલીસ-ટુકડીતું 'હુડેટ-હોમ' કરતા કરતા આવી પહોંચ્યું; મોટા અધિકારીઓતું પૂર્ણ ગારવલચું. આગમન; ફાંસી ખાનાર કેદીતું મુંગું સરઘસ; એડીઓના ખણખણાટ; દરવાજાના ધુરજ પર ગમગીન અવાજે બજતા મૃત્યુકંકા; એ તમામ ગોઝારી ક્રિયાઓમાં અંતરને થીજવી નાખે એવું એક મુંગં ગાંભીર્ય

મૃત્યુની ફિલ્સુફી, કડ્ડણુતા, વગેરે બધાં જ હિંસક તરવે
ચાલ્યાં ગયાં. પછી તો આવતી કાલે ફ્રાંસી અપાવાની
છે એવા સમાચારથી બાણે કર્ણાક રસભર્યા કાર્યક્રમ થવાનો
હોય તે બતની ખુંવાળી લાગણી ઉદ્ભવતી થઈ. પછી તો
પોતાનો પાડોશી દોસ્ત ક્યંઈક મુસાફરીએ ચાલ્યો જવાનો
છે માટે એને આપણી પાસેની મિષ્ટ ખાદ્ય-સામગ્રીમાંથી
એકાદ રકાળી ભરીને મોકલીએ. એકાદ બે વાર આપણે
સવાર બપોરનો ચહાનાસ્તો પણ પહોંચાડીએ, એવા કોડ
થવા લાગ્યા; ને 'સાલો' 'રાક્ષસ જેવો' જેલર બે આમ
કરવાની પરવાનગી ન આપે તો તેના ઉપર 'અહિંસક'
ગુસ્સો પણ ચડવા લાગ્યો.

એમ કરતાં કરતાં તો ભાઈ અનવરનો ફ્રાંસી-દિન
આવી પહોંચ્યો. અનવરનાં ઇશ્વરભજનોએ આ બધા
ભાઈએ ઉપર ઉડી છાપ પાડી હતી, એટલે આગલી રાતે
વાટાઘાટ થઈ કે બાણે બુઝ્યો ભાઈ, અનવરને ફ્રાંસી અપાશે
સવારના સાડા સાતે; આપણે રોજ ચહાનાસ્તો પણ લઈએ
છીએ સાત બજ્યાની આસપાસમાં. એ તો ઠીક ન કહેવાય.
અનવરની ફ્રાંસીને અને આપણી ચહાને બેક કલાકનો ગાળો
રહી શકે તે રીતેજ આપણે પતાવી લેવું જોઈએ. વાહ! તો
પછી વહેલી પરોડે જ ચહા પી લઈએ. કેમકે ફ્રાંસી અપાયા
બાદ તૂર્ત જ તો ચહાનાસ્તો આપણને થોડાં ભાવવાનાં છે ?
ઠીક, ત્યારે તો પરોડિયે જ ઉકેલવું છે ભાઈ. સહુ ભાઈએ
વેળાસર ઉઠ્યો.

-ને પછી તો પરોડિયાની એ ગુલાબી ઠંડીમાં રાજકેદીએ
એ હુંફાળી ઓરડીમાં કુંડાળું વળી બેઠા. ભર્યે શગડીના

તમે સહુ દયા, કોમલતા અને લાગણીનો વેશ કરનારાઓ અંદરખાનેથી તો અમારા જેવા જ કઠોર કાળજાના છો. તમારા નિઃસાસા, હાહાકારો અને આંસુની ધારો એક બતના પોપલાવેડા જ છે. હું જીવતી રહું ને કોઈક કાળા-ન્ટરે તમ માયલા કોઈ અહીંનો કારભાર કરવા આવે, તો મારે ડોકરીને જરી ભેધ લેવાના કોડ છે કે તમે અમને સર્વને દ્વેષ કહેનારાઓ અહીં આવીને કેવીક દેવસૃષ્ટિ સરજી શકો છો ? ને તને શું નથી લાગતું ભાઈ રાજકેદી ! કે કેટલીક વાર તમારી આ વેવલી દયાળુતા કરતાં અમારો ઘાતકીવિનોદ વધારે ભીનો હોય છે ?

૧૯. ફાંદાળો ભીલ

તે દિવસની સંધ્યાએ તું થરથરી ઉઠેલો ખરું ? ફાંસીની તુરંગમાંથી પેલા ચોટી ફાંદવાળા જીવાન ભીલને લાવવામાં આવ્યો અને જેલરે એને ત્રાડ મારી કહ્યું કે “તુમકો કલ ફજરમેં ફાંસી મિલેગા, તુમારા વાસ્તે હુકમ આ ગયા. તુમ કુછ કહેનાં હે ?”

ફાંદવાળો ભીલ જેવો ને તેવો ઉભો રહ્યો.

“તુમ સુનાં ? કાન હૈ તો ? કલ સખેરે તુમકો ગલેમેં રસી ડાલ કે ફાંસી દેને વાલી હૈ.”

ભીલની સમાધિ તો એ ન છુટી.

પછી જેલરે હસીને સાંભળાવ્યું :

“દેખો, તુમારી ફાંસીકી સબ નિકલ ગઇ. તુમકો છુટી દેનેકા હુકમ આયા હૈ. એ તુમારા કપડા લો, પહેર લો, ઓર જાઓ દેસમેં. મગર દેખો, અખ વો તુમારી ઓરત કે પાસ મત જાનાં. ગલા કાટ કે માર ડાલેગી તુમકો !”

ફાંદવાળો ભીલ તો આ ખબર સાંભળીને પણ બાઘાની પેઠે થીજી ગયો. ઉભો છે. એને એક અદાલતે પોતાની સગી માની હત્યાનો અપરાધી ઠરાવી ફાંસી ફરમાવી હતી, અને આજ વળી એક ઉપલી અદાલતે એની એ સાક્ષી પરથી તદ્દન નિદોષ ઠરાવી નાખ્યો.

નાની આડે આ ફાંદવાળો ભીલ તો કદાપિ નહોતો આવતો, પણ એની બુઢી માતા હમેશાંની નડતર રૂપ હતી. ફાંદાળા ભીલની ચોરતે પોતાના આશકની મદદથી આ બંને નડતરોને એક સામટી કાઢવા માટે જ સાસુની હત્યા કરીને પછી એનો ગુંદો ધણી પર ઠોકાવી દીધો હતો. એટલે હવે ફાંદાળો ભીલ કયાં જઈ, કઈ ધરતી ઉપર પગ મૂકશે ? એ એની મુંઝવણ હતી.

ભાઈ ફાંદાળા ભીલ ! તું જીવતાં જગતમાં જાય છે તે તો ઠીક વાત છે. મને એ વાતનો કશો આનંદ નથી. પણ હું રાજ થાઉં છું તે તો એક ખીલે કારણે : ફાંસી-તુરંગના વાઈરો અત્યારે આંહી વાતો કરી રહ્યા છે કે બાપડો ફાંદાળો રોબેરોજ બેઠો બેઠો લગવાનને વિનવી રહ્યો હતો કે “હા લગવાન ! મેં મારી માને મારી નથી. માટે જો હું નિદોષ હોઉં તો મને આમાંથી છોડાવજો.” હવે તું છુટયો, એટલે અનેક મુશ્કેલીઓને નવી આસ્થા બેઠી : “જેયું કે ? લગવાનને ઘેરે કેવો ન્યાય છે !”

આ આસ્થાના દોર ઉપર અનેક નાદાનો નાચ માંડશે. જગતમાં ઈશ્વર છે, ને એ ઈશ્વર પાછો ન્યાયવંતો છે, એવી ભ્રમણામાં થોડાં વધુ લોકો ગોથાં ખાશે, ને એમાંથી તો પછી અનેક ગોટાળા ઉભા થશે ! છુટી જનારા તમામ નિર્દોષો લેખાશે ને લટકી પડનારા તમામ અપરાધી ઠરશે ! આવી અધાધુધી દેખીને મારા જેવી ઠોકરી ખૂબ લહેર પામશે. એમાંથી તો મને આંસુઓનો લક્ષ પણ ઘણો ઘણો મળી રહેશે. ખી-ખી-ખી-ખી-ખી-ખી !

૨૦. શું સાચુ !

 દાળા ભીલની પોચી પોચી કાંદમાં અમારા જેલરે લહેરથી પોતાની આંગળી ઝેસાડી. પછી તેા અમારો આંઠીયો આમણુ કારકૂન પણ એ કાંદની જોડે વ્હાલ કરવા લાગ્યો. પછી નાનામોટા સહુએ આ સ્પર્શસુખનેા લહાવો લીધો. મને પણ ઘણું ય મન થયું કે હું મારા સંખીયા લંગાવીને કાંદાળા ભીલના પેટની સુંવાળી ચરખીને જરી આપું. પણ મરજો રે મરજો પેલા સુથાર ને પેલા કડીઆ, જેણે એંશી વર્ષો અગાઉ મારાં આંગોને પત્થરોની ભીંસમાં જડી લીધાં છે.

જેલર સા'બ ! કારકૂન ભાઈઓ ! તમે કાંદાળા ભીલની કનેથી આ ખુશાલીની કંઈક ઉજાણી, કંઈક મહેફિલ તો માગો ! એની 'કેશ-જવેલરી'ના પરખીડિયામાંથી શું કંઈ રોકડ કે સોનું રૂપું ન નીકળ્યું ? જમાલ ડોસાની પેઠે એને કોઈ દીકરી અથવા દીકરીની દીકરી નહિ હોય ? એવી નાની શી પુત્રી અથવા ભાણીનું કંઈ પુલીયું, લવીંગ કે કોંકરવું, કોઈ કડી, છેલકડી કે કાનની સાદી વાળી, એકેય માનેદાગીનેા એની કને નથી રહી ગયો કે ? કાંદાળો ભીલ તો સાદા ચહાપાણીમાંથી પણ ગયો !

ક્યાં ગયો ? ખહાર જઈને ઉભો રહ્યો. થોડો થંભીને ફરી ચાલતો થયો. ફરીને ઉભો રહે છે. દરવાજા પર પહોંચે ભરતા ખંદૂકદાર સંત્રીને સંશય પડે છે.

ફાંદાળો ભીલ કંઈ ભયાનક મનસ્ખ્યા તો કરતો નથી ને ?

સંત્રીના મ્હોંમાંથી મશીન-ગનના ગોળાની પેઠે તડતડાટ કંઈક “હુડેટ હોમ ! ગદ્દા ! ચલ જા ! ગંવાર !” એવા શબ્દો છુટે છે. ફાંદાળો ભીલ સમજ્યા વગર આગળ પગલાં માંડે છે. સ્ટેશન પર પોલીસ એને એના ગામની ટીકીટ લઈ સોંપે છે. પણ આ બંધી શી ક્રિયા ચાલી રહી છે તેની હજુય કશી ગમ ફાંદાળા ભીલને પડતી નથી.

“પેલું જ ઠીક નહોતું !” ફાંદાળો ભીલ ફરીથી વિચારે છે.

પેલું એટલે ?

એટલે વળી ખીલું શું ? પ્રભાતમાં વહેલી હજમત : પછી ચક્રચકિત સંગીનોથી શોભતી ખંદૂકદાર પલ્ટનનું આવાગમન : પેલી પ્રુલશોભન કેડી પર થઈને સહુને રામ રામ કરતા ચાલી નીકળવાની યાત્રા : શિવમંદિર જેવા સાફસુફ કરેલા ફાંસીખાનાને દ્વારે દાખલ થતાં જ માથા ઉપર કાળી કાનટોપીનો અનંત અંધકાર : ને પછી શું થવાનું છે કે શું શું થઈ રહ્યું છે તેની સુખલરી અભાણુમાં ને અભાણુમાં ચુપચાપ એક જ ધડાકે ખતમ થઈ લટકી પડવાની એક બે મિનિટો.

આ શું ઠીક નહોતું ? રોજ રાત્રિ અને દિવસ, પહે પહે ને શ્વાસે શ્વાસે, સ્વપ્નમાં ને જાગ્રત દશામાં ફાંદાળો ભીલ શું આ ફાંસીની સજા નહોતો લગવી રહ્યો ? કાળી કાનટોપી શું અહોરાત એને કેઈક અદૃશ્ય હાથ નહોતા પહેરાવી રહ્યા ? સુબેદાર રોજ સવારે આવીને એની સામે તાકી રહેતો ત્યારે શું ફાંદાળો ભીલ સુબેદારની આંખોમાં દોરડાનાં ગુંચળાં ને ગુંચળાં ઉકેલાતાં નહોતો બેતો ? કેઈ ઈંક ખોંખારે ખાતું તો શું એને ધડાક કરતું ફાંસીતું પાટીયું પડતું નહોતું લાગતું ? પોતે જ પોતાની લાશને દોરડે લટકતી ને દરવાજે નીકળતી શું નહોતો નિહાળ્યા કરતો ? પોતાના મુદાંનો કખ્ખે લેવા કેઈ નથી આવવાતું એમ સમજીને એને પોતાને જ શબને લઈ જવા દરવાજે હાજર રહેવું પડશે એવી ચિંતા શું એને નહોતી થઈ ? પોતે એકલો જ પોતાના ખંભા પર પોતાના શબને ઉપાડીને સ્મશાન નહોતો શોધતો ? સ્મશાન દૂર હોવાને કારણે શું એણે સ્ટેશન પરની માલલગાડીના એન્જીનની ભૂમીમાં જ શબને નહોતું પેસાડી દીધું ? ને પછી ફાઈવરના આવવાની રાહ જોયા વગર પોતે જ એ સળગેલા એન્જીનને હાંકી નહોતો ચાલી નીકળ્યો ? ને પછી પોતાના શબની રાખની પોટકી ખાંધીને શું એ પોતાને ઘેર પોતાની સ્ત્રીને નહોતો સોંપી આવ્યો ?

આટલી આટલી માનસિક આપવીતીઓ વેડી લીધા પછી પોતાને પાછા જીવતા જગતમાં જવું પડે છે એ શું ફાંદાળા ભીલને ગમતું હશે ? મરવાનું કામ જો વહેવું કે મોહું પતાવવાનું જ છે, તો આટલા ભેગું એટલું પણ ફેંસલ કરી નાખ્યું હોત !

—ને ફાંદાળા ભીલની વિચારસરણી તો ક્યાંની ક્યાં આગળ વધે છે :—

“ટુકો અને મુકરર માર્ગ—સરલ અને શોભીતા માર્ગ તો એ જ હતો : એ રસ્તે મારે કોઈને શોધતા જવાનું નહોતું. ઉલટા મને સહુ શોધતા આવતા હતા ! મારે કરી જ તૈયારી કરવાની નહોતી, લેણું જરીકે વાપરવાનું નહોતું, સમજપૂર્વક ડગલાં પણ ભરવાનાં નહોતાં. પડ્યાં પડ્યાં બસ બેઝિકર અમીરી જ માણવાની હતી. ઝીણામાં ઝીણો આખો જ કાર્યક્રમ ખીજાએને ગોઠવવાનો હતો, તેએને જ પાર ઉતારવાનો હતો. મારા પગ ભાંગી પડીને આવવાની ના પાડત, તો તે લોકો જખ મારીને મને ઉઠાવી લઈ જાત. હું પાટીઆ પર ઢગલો થઈ પડત, તો પણ તે લોકો મને સતાવત નહિ. મારે ગળામાં દોરડું ક્યાં ને કેવી રીતે પહેરવું તેની કડાકૂટ પણ કરવાની નહોતી. દોરડું તૂટી જઈ દગો દેશે એવી દહેશત પણ મારે રાખવાની નહોતી. મારી લાશ કેને સોંપવી કે મારા રામરામ કેને કહેવા તે જાળણ પણ મારે ક્યાં કરવાની હતી ? મારી દહનાક્યાનાં ઈંધણાં કેટલાં ભેશે, તે ય મને કોઈ પૂછનાર નહોતું.

“આવો મુકરર માર્ગ છોડીને હવે હું ક્યાં જઈશ ? હમણાં જ હું ભૂખ્યો થઈશ. અપીલ ન કરી હોત તો મારે ક્યારનું ય ભૂખ-તરસનું દુઃખ ટળી ગયું હોત ! ભૂખની આગ હું ક્યાં જઈ ચોલવી શકીશ ? મને કોણ ધંધો રોજગાર આપશે ? ભીખ માગીશ તો પણ કોણ દેશે ? હું ભીખારી જેવો તો દેખાઈશ જ નહિ ! હું વીસ વર્ષોથી

ખેતરમાં મહેનત કરી ગુજરનારો ખેડુ મારા મ્હોં પર લિલુકની મુખમુદ્રા શી રીતે પહેરી શકીશ ? મને લિલુકના સ્વરો કાઢતાં પણ ક્યાંથી આવડશે ? મને કોઈ પૂછશે, ને હું જો કહીશ કે હું તો જ્વલમાંથી છુટ્યો છું-ને મને તો ફાંસી મળવાની હતી-તો ?

“તો લોકો લયભીત બની બારણાં ખીડશે. નાનાં બાળકો રડશે. હું ખૂન કરવાના ઈરાદાથી જ આવ્યો છું એવું માનશે. હું કોઈ ફાંસી બાંધેલાવું પ્રેત હોઉં એવું કલ્પશે. મને મારીને કાઢશે-પોલીસમાં સોંપશે ! પૂછશે તેના પૂરા જવાબો નહિ આપી શકું તો માનશે કે હું કંઈક છુપાવું છું, ને મારા હાથ ખૂંટીકના માર્યા સંકોડાશે તો કહેશે કે બતાવ ક્યાં છુપાવ્યો છે તેં તારો છુરો !

“અર્ધી રાતનો લૂખ્યો ને તરસ્યો હું કોઈક ધર્મશાળામાં ભરાઈ બેસીશ તો ? ને ત્યાં મારા પાડોશી મુસાફરો કંઈક જમતા હશે તો ? મારાથી નહિ રહેવાય ને હું કોઈકના રોટલાની ચોરી કરી બેસીશ તો ? ચોરવા જતાં તે કોઈ બાવો ફકીર મને મારવા દોડશે તો ? હું મારા બચાવમાં એની જ છુરી ઝુંટાવીને એને જખમ કરી બેસીશ તો ?

“તો તો ફરી પાછી આ કેદ ને ? ફરી પાછા ખૂનનું તહોમતનામું, ફરી પાછી ફાંસીની સજા, ફાંસી દેવાના દિન પર્યંતનું પલેપલ કરપીણ કલ્પના-મૃત્યુ, અને હાથ ! ફરી પાછા મારી ફાંદમાં આ જેલર તથા આ કારકૂનોની આંગળીઓના ઘોઠા ! અને એ વખતે તો જેલર ખીલ જાતની મશકરી કરશે. કહેશે કે-

એટલું કહીને એ લહેરથી હોકલી પીવે છે.

ખામણુ ડોસો હથેળીમાં તમાકુ ને ચૂનો ચોળતો ટોંકે પૂરે છે : “મારું બેટું આપણે તો અવતાર ધરીને ફાંશી ચે ના દીઠી !”

બેરું બેટું છે તે ખબર આપે છે: “અગઉના શમયમાં તો ઉઘાડી ફાંશી આલતા. મનખ્યો બેવા મરતો. પણ અવડે ગપત્ય મારી નાંખે છે. રોયા !”

વાત કરતાં કરતાં એ મારાં બતળાહેન ઢેખરાં જમતાં હતાં.

ડોસો હોકલી પીતાં પીતાં અફસોસ કરે છે કે “શર-કારે ફાંશી કમતી કરી નાખી તેથી જ તો મારા દીચરા ધારાળા ને ભીલડા ફટયા છે ને !”

‘ભીલડા’ શબ્દ કાને પડતાં જ “ઓય ખાપ !” પોકારતો ફાંદાળો ભીલ ચમકી પડે છે. ને એ ફાંસીએથી છુટીને આવે છે તેટલી વાત જાણતાં તો આખા ડખાનાં ઉતારૂઓ સ્તબ્ધ બને છે. હે શિવ ! રામ તુંડિ ! હે અંબે હે અંબે ! એવા ઉચ્ચાર કરીને સહુ પોતપોતાની રક્ષા માટે ઇષ્ટદેવને તેડાવે છે. છુટા છુટા ઉદ્દગારો સંભળાય છે—

“રાતની વેરા છે ભૈઓ ! સહુ જાગતા સૂબો.”

“સમો ખરાબ છે ખાપા ! બે પૈસા સાટુ પણ ગરાં કાપનારા પડયા છે.”

“—ને મારા બેટા એ તો કોણ જાણે કયાંથી છરો કાઢતાકને ફાંદમાં પેસાડી વાળે છે—ખબર પણ ન પડે.”

વિકાર ન થઈ જાય તે માટે ઉપદેશક દાદા પાણી પીવા દોડે છે. ક્યાંય પાણી મળતું નથી. પછી એ ફાંસીખાનામાં ધસી જાય છે. સુખેદારને કહે છે કે “ભાઈ, જલદી ફાંદાળા ભીલને લટકાવી દો ને ? મારે એની ફાંદમાંથી પાણી પીવું છે. એ પાપીને ખાતર હું સત્રાં મોસમ્બી જમીને ઝટ ઝટ આવી પહોંચ્યો, તેથી તો મને ખાટો ઘચરકો આવ્યો.”

આવાં આવાં વિચિત્ર સ્વપ્નો ખતાવતી નિદ્રા ફાંદાળા ભીલને એક બાબુ ઝોલાવે છે, એતું માથું નજીક ઘેઠેલી એક બાઈના ખોળામાં ઢળી પડે છે, જાણે એની મુવેલી મા એને પંપાળી રહી છે :- ત્યાં તો બાઈએ “મેર રે મેર મુવા !” કહી એતું માથું હડસેલી નાખ્યું, ને ફાંદાળો ભીલ જાગી ઉઠ્યો :

એ ‘મા ! મા !’ શા માટે ઝાલી ઉઠ્યો ? કોઈને ન સમજાયું.

૨૧ લાશ મિલ જાયગા !

“ત્યારે તો સા’બ, સવારે એનું મડદું.....”

“હાં હાં યુદ્ધી, કલ ફજરમેં તુમારા ખેટાકી લાશ લેનેકો આનાં.”

“સવારે કેટલા બજે, સાબ ?”

“નવ બજે—હાં બસ દેખોને, સાડે સાત બજે ફાંસી દે દેંગે, આઘા ઘંટા લટકને દેંગે, પિછે જલદી સાબ લોગ ઉસકો દેખ લેંગે, પિછે નવ બજે ખરાખર લાશ દરવાજે પર આ જાયગી.”

“ત્યારે તો સા’બ, ખાટલો નવ બજે લાવું ને ? માથે કાંઈ ઓઢાડવાનું લાવું ?”

“હાં, લાનાં.”

હીરજી કેદીની મા તથા જેલર વચ્ચે તે દિવસ સાંજે આટલી વાત થઈ ગઈ. ડોશી દરેક વાતની ચોકસી કરતી કરતી આંખો લૂછતી હતી. હીરજી વળતે પ્રભાતે ચડવાનો હતો. જેલરે ડોશીને એવી આસાનીથી બધું સમજાવ્યું કે

જાણે હીરજી કેદીને વળતે પ્રભાતે પરણવા જવા માટે બહાર નીકળવા દેવાના હોય ને! ડોશીની ડોક ઉપરતું આપું માથું, સંચાવાળી ઢીંગલીના માથાની પેઠે પ્રત્યેક વાતના જવાબમાં ડગૂ ડગૂ ધૂણતું હતું.

લાશ સોંપવાની આટલી ચિવ્વટભરી વિધિ મને બહુ બહુ ગમે છે. એ વાત કરવાથી ફાંસીએ જનારનાં સગાં-વહાલાં ભારી સાંત્વન પામી જાય છે. જેલવાળાને પણ કશી ગમગીની રહેતી નથી. આવી વાત હું અહીં જ્યારે જ્યારે સાંભળું છું ત્યારે મને લગ્નવિધિ કરનારો આપણા ગૌરવાદ આપે છે. પરણનાર પુરુષને ક્યારે તોરણે લઈ જવામાં આવશે, ક્યારે ચારીએ ચડાવી લેવાશે, ક્યારે સપ્તપદીના મંત્રો ભણાઈ જશે, એ જ મુદ્દા ચર્ચાતા હોવાનો મને આ દરેક ફાંસીને સમયે ભાસ થાય છે. ફાંસી દઈને પછી લાશ દરવાજે સોંપવી એ એક સાદું રોજાંદું વહીવટી કામ બની જાય છે. આ રીતે મૃત્યુ જેવો એક ગંભીર મનાતો પ્રસંગ કેટલી સરલ રીતે આપણા જીવનની અંદર વણાઈ જાય છે! મોતની ક્રિસ્મુક્તિને ગાનારા કવિઓ કે તત્ત્વવેત્તાઓ શીદને નાહક આવા પ્રાણ કાઢી નાખવાના નજીવા અવસરને નિગૂઢ, ગંભીર તથા કઙ્કળ ચીતરતા હશે!

અમારો ગૌરો જેલ-હાકેમ તો ખોલી ઉઠે છે કે “after every such execution I enjoy a hearty meal (આવા પ્રત્યેક ફાંસીદાનને પતાવ્યા પછી હું નિરાંતે પેટ ભરીને જમું છું.)”

હીરજીને ફાંસી દેવાયા પછીની કડાકૂટ કરતાં કરતાં, કાગળીઆં અને તુમારોની વિધિ પતાવતાં પતાવતાં વળતે

દિવસે ગોરા હાકેમને હુમેશ કરતાં જમવાનું ઘણું મોડું થયું. ઘેર મહેમાનો જમવા નોતર્યા હતા તે પણ ખાપડા મેજ પર રાહ જોઈ બેસી રહ્યા. છતાં એણે ખામોશ રાખી લાશ સોંપવા કરવાનું કામ ચિવ્વટથી પતાવ્યું. ને જાણે એક દેડકું ચ મર્યું નથી એવી શાંતિ જેલમાં બધે પ્રસરી રહી.

ફાંસીખાનામાંથી મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ કામ પતાવી ચોરી-સમાં આવ્યા, ત્યારે એમણે પણ કાગળો પર સહી કરતાં કરતાં એ જ મતલબનું કહ્યું કે—“બહુ શાંતિથી પતી ગયું. બેશક અમેરિકાની ‘ઇલેક્ટ્રીકલ ચેર’ જેટલું તો સરલ નથી; છતાં આ આપણું ફાંસીયંત્ર ડ્રાન્સની જૂની ‘ગિલોટીન’ કરતાં તો ક્યાં ચે વધુ સુખકર છે. બે મિનીટમાં તો નિકાલ થઈ જાય છે. બસ ફક્ત બે જ મિનીટની ધીરજ જો કેદી ધરી રાખેને, તો એને મરવું એક બચ્ચાના ખેલ જેવી વાત બની જાય. કશી પીડા નહિ, છાંટો લોહી સુદ્ધાં રેડવાનું નહિ, ઘાંઘાટ કે ઘણામુઠ્ઠી નહિ, ડારો કે ધમકી નહિ, ખૂમખરાડા નહિ, આંખોના ડોળા પણ ફાટયા રહેવાનું નહિ—બે મિનીટમાં તો ચિરશાંતિ!”

એવું કહીને મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે સહી ટપકાવી દીધી, અને અમારા હાકેમ જોડે હાથ મિલાવી હસતા હસતા એ નગર તરફ મોટર હાંધરી ગયા. કહેતા ગયા કે “સાંજે કલબમાં મળીશું, આજ તો પાર્ટી છે ને! સાહેબજી!”

‘બસ, બે જ મિનીટમાં તો ચિરશાંતિ’: આ શબ્દો મારા હૃદયમાં અંકાઈ ગયા. આવી ફક્ત બે જ મિનીટની સખૂરી આ ફાંસી ખાનારા કેમ નહિ બતાવતા હોય?

એમાં તેઓનું શું જવાતું હતું? જે [મિનીટમાં] નાહક લાંબા વિચારો તેઓ શીઠ કરતા હશે? આગલી સાંજે સગાં-વહાલાંને મળવા તેડાવવાં એ પણ કેવી નાહાની! કેટલી છોકરમત! જે મિનીટ ઈશ્વર ઉપર ધ્યાન કેરવતા હોય! પોતાનાં પાપની ક્ષમા માગતા હોય!.....કેટલું સરલ!

હીરજીની ડોશી મળવા આવી ને સાથે હીરજીની ત્રણ વરસની દીકરીને પણ લેતી આવી. હીરજીએ એને ખોળામાં લીધી. જુવાન હીરજી જે મહિનામાં તે બુદ્ધો બની ગયો હતો. ખોળે બેઠેલી છોકરી બાપના મ્હોં સામે તાકી તાકીને જોવા લાગી. એને ખોળખાણુ પડતી નહોતી. બાપના ખોળામાંથી નહાસી છુટવાનું એને મન થતું હતું. બાપ પૂછે છે “વાલકી! તારે બાપો છે?”

વાલકી કહે “હાવે.”

“ક્યાં છે?”

“ગામ ગંધા છે.”

“કયે ગામ?”

“લગવાનને ગામ.”

“તું એને સંભારે છે?”

“હાવે. ખાના ખોરામાં બેસીને અમે રોજ સાંજે કહીએ છીએ: “લગવાન, એ લગવાન, બાપાને ત્યાં દઃખી કરીશ ના. પેટ ભરીને ખાવા દેજે. એને ભૂખ બહુ લાગે છે હો લગવાન!”

